

प्राप्तिस्थान—

छात्रपुस्तकालय

निवेदिता लेन, बाग़्वाजार

फलिफ़ाता ।

Printed by

M. N. GHOSE

GHOSH PRESS,

18 Subarnaray an Dass's Lane,
CALCUTTA

निघेताम् ।

इह खलु साहित्यसंसाधे उद्भूतिमान् विद्येतेषां कवयिस्त्रया-
 नार साधयन्ति, उद्भूतिमानाश्च अनायासेनैव शक्ताः मयनि-
 निर्माणयन्ति किमपि कवयः वक्तव्यम् । प्राचीनकाले यिन-
 य-साधयानमालङ्कारविद्वन्मनुनिविमुनिभिः बहुविधउद्भू-
 ० विनिर्मितः । नन्य उद्भूतिप्रत्यय विद्वन्नादिभेदेन बाहुल्ये
 उद्भूतिप्रतीयेष विद्यायिनां परमोपयोगित्वेन मङ्गाकृत्यमि-
 धियः । नयायागिम् नय सादृश उद्भूति समुपकारान्,
 : लक्षणं नय सादृशेनैव उद्भूत्या निबन्ध, धन विद्यार्थिना
 गुणोदनागुणवृद्धोनामार्ति मानसमुकुरे उद्भूतिप्रत्ययान्
 यानां जलनमानामपत्योऽखनयारि प्रनिरुद्धनि उद्भूतिप्रत्य-
 यः । निनेव उद्भूतिप्रत्ययिनां कवयः निबन्ध प्रत्यान्ता
 ० । इयम् साधयिनां यथाविशेषीक्षायामेव विधीयन्
 यदेव निबन्धिका विविधविद्यायोग्यतादीनाम्, अस्तु उद्भूति-
 यः वरीशान्तिनामनिबन्धयार्ति प्रनिरुद्धः निबन्ध यः इह
 यथा समुपकारिनां दुर्ममयामरमयन इति विद्यायप्रत्य-
 मया यार्तिप्रत्ययतायां बहुममयायाः अति निबन्ध समुपकार-
 यार्तिषु यदीकृतयन्ती यज्जितीकृतम् । प्रत्ययप्रत्यय निबन्धनां
 : यदीकृतयोः गीतादृशप्रत्ययः, यदीकृतयार्तिः सहायते
 यार्तिः धामयुक्तयार्तिः । य इति धामयुक्तयार्तिनां सहायता-
 यार्तिप्रत्ययः, यदीकृतयार्तिनां प्रत्ययः । अथ इति यदीकृत यार्ति

चयः सुदुर्लभः । अस्मिन् ग्रन्थे अनर्घराघवीयश्लोकदर्शनात्
तत्प्रणेतुर्मुनिरिमिश्रस्यार्वाचीनोऽयं गंगादास इति निर्द्धारणं न
दोषाय प्रभवति । छन्दसः प्राचीनत्वं तत्प्रशस्तिञ्च भूयसीं समुप-
पादितवन्तो यय अस्मन्प्रकाशिने पिङ्गलच्छन्दःसूत्र एव बहुधेनि
नात्र बाहुल्येन तद्विषयकालोचना समीचीनतया प्रतिमाति ।
तथापि संक्षेपतः किञ्चित् समालोच्यते । 'छन्दः पद्ये च वेदे
च' इत्यमरवचनात् छन्दस एव नामान्तरं पद्यमिति प्रतीयते ।
किन्तु अनयोर्मेदोऽपि समुपलक्ष्यते, यथा—'छन्दोवद्भपद' पद्य-
मिति । अतः बहुमिश्रछन्दःशास्त्रपारंगतैः परिङ्गितैर्यदुच्यते—'लघुगुरु-
स्वरव्यवस्थाविशेषछन्दः' इति तन्न असमीचीनम्, 'स्वराः अक्षर-
संज्ञा स्युर्हलस्तदनुयायिनः' इति रुद्रयामलीयप्रमाणात् । छन्दसो
नियामकाः स्वरवर्णाः व्यञ्जनानि तु तदनुयायोनीनि तेषां हृदयम् ।
चतुर्दशसु विद्यासु छन्दःशास्त्रमेका विशिष्टा विद्या । यथा विष्णु-
पुराण—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमासा न्यायविस्तरः । धर्म-
शास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' वेदस्य षडङ्गानि यथा—
"शिक्षा कल्यो व्याकरणं निधक्तं छन्द इत्यपि । ज्योतिषामयन-
ञ्चैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥" दृश्यते पाणीनियशिक्षायां—'छन्दः
पादौ तु वेदस्य' यथा षड्भ्यां विना मनुजस्य, तथा छन्दोऽन्नरेण
वेदस्य भवम्बा दुरवस्थैव भवति । छन्दोज्ञानं सविशेष प्रयो-
जनीयम् । तथाच धृतिः—'यो ह वा भविदितार्थं पञ्चछन्दो दैवत
ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति चाध्यापयति, या स्वाणू' वय्यंति
गर्भं वा पयति प्रमीयते, पावीयान् भवति ॥ (भा, प्रा २१)

चयः सुदुर्लभः । अस्मिन् ग्रन्थे अनर्गराग्रयोयश्लोकदर्शनात्
तत्प्रणेतुर्मुंरारिमिध्रस्यार्वाचीनोऽयं गंगादास इति निर्द्धारणं न
दोषाय प्रभवति । छन्दसः प्रार्चानत्वं तत्प्रणस्तिञ्च भूयसीं समुप-
पादितवन्तो यय अस्मन्प्रकाशिने पिङ्गलच्छन्दःसूत्र एव बहुचेति
नात्र बाहुल्येन तद्विषयकालोचना समीचीनतया प्रतिभाति ।
तथापि संक्षेपतः किञ्चित् समालोच्यते । 'छन्दः पद्ये च वेदे
च' इत्यमरवचनात् छन्दस एव नामान्तरं पद्यमिति प्रतीयते ।
किन्तु अनयोर्मदोऽपि समुपलक्ष्यते, यथा—'छन्दोवद्वपद' पद्य-
मिति । अतः बहुभिश्छन्दःशास्त्रपारंगतैः परिद्वैतैर्यदुच्यते—'लघुगुरु-
स्वरव्यवस्थाविशेषश्छन्दः' इति तन्न असमीचीनम्, 'स्वराः अक्षर-
संज्ञा स्युर्हलस्तदनुयायिनः' इति रुद्रयामलीयप्रमाणात् ; छन्दसो
नियामकाः स्वरवर्णाः व्यञ्जनानि तु तदनुयायोनीति तेषां द्वयम् ।
चतुर्दशसु विद्यासु छन्दःशास्त्रमेका विशिष्टा विद्या । यथा विष्णु-
पुराण—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मोमासा न्यायविस्तरः । धर्म-
शास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' वेदस्य षडङ्गानि यथा—
"गिक्षा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्द इत्यपि । ज्योतिषामयन-
ञ्चैव षडङ्गो वेद इष्यते ॥" दृश्यते पाणीनियशिक्षायां—'छन्दः
पादौ तु वेदस्य' यथा पदम्प्यां विना मनुजस्य, तथा छन्दोऽन्तरेण
वेदस्य भवण्या दुरवस्थैव भवति । छन्दोज्ञानं सविशेषं प्रयो-
जनोपम् । तथाच धृतिः—'यो ह वा अविदितार्थं यच्छन्दो दैवत
प्राप्त्यर्थं न मन्त्रेण यात्रयति याध्यापयति, वा स्वाणूँ यच्छन्ति
गर्तं वा पयति प्रमीयते, पापीयान् भवति ॥ (भा, भा-२१)

	रामायणे	महामारणे	भागवते	शिशुपालवधे
अनुष्टुप्	बाल २।१५	द्रोण ८४०८	१०।१।१	२
इत्थयन्त्रा	उत्तर ६४।१६	आदि २११२	१०।२।२१	३
उपेन्द्रयन्त्रा	" ७६	" ७०१८	१०।१।५	४।२७
चंशम्बिल	बाल २।४२	" ३१४१	१०।२।२६	१
इन्द्रवंशा	सुन्द ८ सर्ग	आदि ३२४१	१०।२।२६	१२
वैश्वदेयी	" ६५।२८	०	०	०
महर्षिणी	अयो १०७।१७	आदि ६६०	१०।८।१०	८
रुचिग	" २१।६५	" ११७६	१०।१८।१६	१७
यमन्तलिलकं	उत्तर १०६।२३	" ६५६	१०।१।१३	५
पुणिताम्रा	बाल २।४३	शान्ति ६६७६	१०।७।२१	७
भरघत्तम्	अयो ८१।१३	" ७।२५	०	०
भौगच्छन्दमिकम्	उत्तर ६७।२१	०	०	२०
मुन्दरी	उत्तर ७३।२५	०	१०।१०।१४	०
रघोदत्ता	०	शान्ति ७१२६	०	१४
प्रमाणिका	०	" १२०३६	७।८।४८	०
शालिनी	०	आदि २१८६	१०।१।२२	१८
भुजङ्गप्रयाग	०	शान्ति २३।५७	४।७।३२	०
दुतयिद्विज	०	द्रोण ८४०१	१।१।३	६
दम्भवासा	०	शान्ति १०३६	०	०
सागिनी	०	कर्ण १३०।५	१०।५।१।	११
शान्दुर्गविवर्द्धिन	०	कर्ण ४६६१	१।१।१	१।७।५

	रामायणे	महाभारते	भागवते	शिशुपालवधे
इन्द्रिया	०	०	१०।३१।१	० सर्ग
मन्दावन्ता	०	०	१०।८।२१	७।७४ "
शिखरिणी	०	०	४।७।४०	५।६६ "
तद्दृक्	०	०	१०।८७।११	०
व्यामता	०	०	१०।३५।१	१० "
मञ्जुभाषिणी	०	०	७।८।४५	१३ "
मृगोद्भूत	०	०	१५।१२।१०	०
स्त्रिगुणी	०	०	७।३।४३	७।४२ "
प्राध्या	०	०	१०।६०।२४	१४।६६ "

शिशुपालवधे निरालिखितानामपि ५० छन्दसामुक्तं चो
 दृश्यते, तद्वयया प्रमिताक्षरा—६ सर्ग, दोषक ४।४५, अलोदनिगति
 ४।५४, प्रमा—६।६८, कुटुम्भा—६।७३, भक्तिभाषिणी ८।७१,
 प्रमदविलम्बित ४।६२, मत्तमयूर ४।४४, कुन्तीयता ४।४१ पृथ्वी
 ४।६६, 'व'शब्दप्रलित ४।६७, अलप्यमाता ४।३०, मेघविस्फूर्तिता
 २०।७६, पञ्चकायरी ३।८२, हासिणी १२।७७, महाभाषिणी
 ११।६७, वैयासीय १६ सर्ग, उद्गता १५ सर्ग, पण्या ४।२५,
 भाष्यार्गीति ४।४८ ।

अथनु तावन् भवेव वाचा परिदीय । नि ह्येवमर्थं गते पूर्ण-
 मुक्तिं पुनर्ये वदन्वरात् पूर्णमिव पुनः संस्कारणस्य प्रयोजनीयता
 भवभूयत, विष्णु मानादिधामादनीयविष्णुपातयतात् निगेहिनो-
 ऽभूत् सर्वं पणाम्माहमुपमाः । परं प्राप्ता सम्यग्नि संशयेषु निक-

सुदृढादिभ्यश्च परस्मैकात्म्येण धीमनो सम्पत्तयस्तथा
 नकारात् सुदृढादिभ्यो मरुती मरुतात्, तेनैव प्रकाशितं
 गुणकम् । वीर्य जीवी मूत्रानुत्पत्त्या मरुतिनात् एव धीमान्
 कारेऽस्मिन् दिङ्गुणान्वितानां विद्याभिर्ना मरुतेषां त्रि
 मासानुवादेऽपि मरुतीति ।

संशोभनविभेदं दृतेऽपि मरुति प्रकाशे 'मरुत्त' स्वरज्ज'मि
 न्नापेन अत्यधो मानस्य स्वभावागुल्मं स्फुलितं क्षयशामिति दृष्ट
 परस्मैकात्म्यं प्रत्यशोभनायामपिदो निदुषां मरुतिषु प्राणनेति दिङ्

१८४० श्रुतादीनां
 वशात्तु वृद्धिमा ।

}

माध्व—प्रकाराकम्प्य ।

विषयसूची ।

विषय	पृष्ठे
मुख्यवन्धः	१
समवृत्तम्	१८
अर्द्धसमवृत्तम्	१५०
विषमवृत्तम्	१५७
मात्रावृत्तम्	१६२
गद्यप्रकरणम्	१७३
हिन्दीभाषानुवादः	१७७

सूचीपत्रम्

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
मन्त्रलभृतिः	१५५	इन्दुवदना	११८
मतिशापिनी	१७२	इन्द्रयज्ञा	४१
मदितनया	२१७	इन्द्रयंशा	६७
अर्चयादि	२२७	उज्जयला	८४
अनङ्गरोखरः	२३१	उद्गता	१५२-२५३
अनघसिना	६०	उद्गीति	८
अनुकूला	४८	उपचित्र	५८
अनुष्टुप्	२४०	उपचित्रम्	२३७
अपरवक्त्रम्	२४०	उपजातिः	४३
अपराजिता	११३	उपमालिनी	३४४
अपयाहम्	२२५	उपमित्र	
अशोकपुष्प	२३२	उपमित्र	
अश्वगति	१८०	उपसिना	
अश्वगतिः	१५८	उपेन्द्रवक्त्रा	
अनन्दाद्या	१११	शृणम	
आख्यातकी	२४१	शृणमगजकिञ्चित्तम्	१४१
आप्या	क स	पला	१४१
आप्यांगीति	४	मौल्यवृत्ति(स)क	२६०
इन्दिरा	६४		

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
चित्रपदा	१६	द्रुतपद	८८
चित्रलेखा	१८२	द्रुतमध्या	२४७
चित्रलेखा	१७७	द्रुतचित्रमित्रं	७४
चित्रा	१२६	घोरललिता	१५७
छाया	१६५	नदी	११६
जयनचपला	(ज)	नन्दनम्	१७५
जलधरमाला	८७	नर्दटपम्	१६६
जलोद्धतगतिः	६८	नलिनी	१४६
ननुमध्या	६	नयमालिका	८५
नन्वी	५२०	नान्दीमुन्वी	११७
नारत्ननयनं	६४	नाराधम्	१७६
नामरम्भः	७७	नाराचिका	२३
नृण्यं	१३७	नारी	३
नोट्यं	७०	निगिपालकं	१४७
स्थरितगतिः	३३	पङ्क्तिः	७
दण्डकम्	५	पद्भटिका	७६१
दीपकमाला	३६	पञ्चनामर	१६६
दुर्मितम्	२२२	पञ्चनामर	१७३
दोषकं	५१	पञ्चनामरः	१५१
दोहडिका	२६२	पञ्चनामर	६०
द्रुता	६३	पण्य	३६

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
मत्तमातङ्ग	२३०	मुखचपला	(७)
मत्तमातङ्गलीलाकर.	२३५	मृगी	१३
मत्तमयूरं	१०	मृगेन्द्रमुखं	१०३
मत्ता	३२	मेषयिस्त्रुर्गिता	११४
मत्तायीङ्	२१८	मेला	१४१
मत्तेमयियीङितम्	२०६	मोटबं	६३
मदनललिता	१५२	मोटनक	५२
मदलेषा	१५	मौक्तिकदाम	६२
मदिरा	२१३	रघोद्वता	४६
मधुमती	१३	रघुमयती	३१
मध्यशमा	१२२	रचिरा	१६
मनोरमा	३४	रूपकं	८०
मन्दार्कनी	७५	रूपमाली	३०
मग्दाबागता	१६४	रूपमालिनी	१४३
मपूगनाग्नी	३०	रश्मीः	१२०
महाप्राघा	२१६	रलना	८६
माणवक	१०	रलित	८३
मानवहंसं	१४५	रलितं	२५५
मालती	७८	रलित्ता	८३
मालभाग्नी	२५१	रालमा	१८३
मालिनी	१३४	रालिन्द	२१५

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
लोलावेल	१३५	वृत्ता	५४
लोला	११६	वेगवती	२३८
घरादप्रपतितम्	१६३	वैनालीय	२५६
वंशम्विल	६६	वैश्यदेयी	७२
यन्त्र	२५६	शशिकला	११३
यग्युवतो	१६०फ	शशियदना	१०
यमन्ततिलक	११२	शादूल	१८४
याणिनी	१५३	शार्दूलल्लित	१७८
यान् म्मो	४५	शार्दूलविक्रीडित	१६६
याता	१६०ग	शालिनी	४५
याम् भी	११५	शिगण्डित	७
याम्नी	१२६	शिगण्डिता	१६१
विगाधार	८५	गुर्विगा	३५
विगम्या	१८	गोमा	२०७
विगुप्त्या	१८	गोनी	५३
विगुप्त्या	६१	धोः	१
विगुप्त्या	१३६	गनी	६
विगुप्त्या	४	गमानिका	१६
विगुप्त्या	५४	गगुदना	२०३
विगुप्त्या	२००	गगरी	२११
वृत्त	२०६	गगुदना	६२

छन्दः	सूत्रसंख्या	छन्दः	सूत्रसंख्या
मातृङ्ग	११	मृग	१३२
सिंहयिकान्त	२३६	मृगधरा	२१०
सिंहयिकोद्	२३३	मृगिणो	५१
सिंहयिस्फुटिता	१८६	मृगानता	३८
सुमेरं	१२५	हंसमाला	४
सुधा	१८१	हंसद्वज	७२
सुन्दरिका	२०६	हंसी	४०
सुन्दरी	२४२	हंसी	६१२
सुपवित्रं	१२१	हंसलज्ज	१६०
सुनुगी	४४	हंसगुणी	२३
सुग्गा	११६	हरि	११०
सुयदना	२०४	हंसजल्लुना	१७१
सुयगा	२१८	हंसजल्लुना	२३६
सोमराजी	११	हंसिणी	१६५
सौम्य	२५४	हंसिणी	१८
स्री	२	हंसक	१६३

छन्दोमञ्जरी ।

प्रथमः स्तवकः ।

द्वैधं प्रणम्य गोपालं वैद्यगोपालदासजः ।

सन्तोषातनयश्छन्दो मङ्गादासस्तनोत्पदः ॥१॥

सन्ति यद्यपि भूयांसश्छन्दोमन्या मनीषिणाम् ।

तथापि सारमाकृष्य नवकार्यो ममोद्यमः ॥२॥

ममो विद्यमानः । दयस्वरो दयस्वरो निबिडरिश्निकताय चभीष्टदीपता-
मकामदपमदभावरदुपुष्टा दयस्वित्पदं प्रतिपादयति—द्वैधमिति । द्वैधः द्वै-
धोऽप्यसौ, यो गोपालदासः मङ्गादासस्तनोत्पद इति वैद्यगोपालदासस्य, वैद्यगोपालदासस्य
पुत्र इति द्वैधः ; चभीष्टायाः चभीष्टो तन्मदपमदभावरदुपुष्टाः मङ्गादास मङ्गादास-
न्यासा इति, द्वैधं चभीष्टदीपं यो वासवोति दोषावर्त्तं दोषार्थं तदस्य, यत्, यत्तत्
दयस्व दयस्वो परिवारः, इत्यर्थं लभ्येति स्पष्टयति । १ ।

तत्तु विद्यमानोऽयं पूर्वोपायोऽयं नवम एव चभीष्टया चर्चो, तत्तु किञ्चित्
तदवसरस्य इत्यादिवाक्यवैतुमात्र—लभ्येति । यद्यपि लभ्येति पूर्वोपायो
निजमादौर्वा पूर्वोपाः नवमोपायोऽयः, यद्यप्यस्य चर्चो चर्चो, तद्यपि तत्तु

१ । द्वैधस्य, यो गोपालदासः, मङ्गादासस्तनोत्पदः, दयस्वोपायो
यत्तु यो चभीष्टोपायो यो चभीष्टोपायो यो चभीष्टोपायो यो चभीष्टोपायो ।

२ । चभीष्टोपायो निजमिदं यत्तु इत्यादि यद्यपि यद्यपि यद्यपि, यद्यपि

इयमच्युतलीलाद्वया सद्गुणा जातिशालिनी ।

एन्दसां मङ्गरी कान्ता सम्यक्पण्डे लगित्यति ॥१॥

पथं अनुस्यदी तस्य मूलं जानिरिति द्विधा ।

शुचमक्षरसङ्घातं जातिर्मात्राष्टता मयेत् ॥४॥

सत्सवि सारं सारार्थं विद्वन्मादीनां कथंश्च इत्यर्थः, 'आज्ञात् सद्यः, नवना' ।
कल्पार्थं ये वाचकाः, अनुकल्पार्थे नवमयान् अप्रत्ययः । तदर्थं, तेषां व्युत्प-
त्त्यर्थः । अथवा नवानां वाचकानां कार्ये, सुखार्थः । 'सुखार्थे'र्भजनिषु कम्'
मिदिनी । मम सद्यस कन्दोपस्यप्रवृत्ते प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु वाचकाश्चैव प्रश्नयन्ति यथैव सन्ध्यायामात्रं वा नृणां भवेदित्यत आह—यद्यप्यसौ
 लोलेति । इयं बल्यमात्रा चक्षुतस्य शीतलस्य लीनया शीतलया आत्मा पु
 सद्गता मनीरमपयान्विता । 'उत्तमं पश्ये चरिते च' इत्यमरः । आतिशयान्विता ना
 मवान्विता आर्थाप्रयति, तया शान्ते शोभते या सा । काला मनीषा कन्दो
 मन्त्रो सन्ध्यायाम् सन्ध्यायां सामाजिकानां कर्तृ मन्त्रे लनिष्यति सन्ध्या भविष्यति
 शीतलस्यनीलावर्णनात् सद्गता कन्दोमन्त्रोमिमा कष्टस्या करिष्यन्तीति भाव
 यसे काला रमणी चेति ध्वन्यते । रमणीपदं—चक्षुता सम्पुष्पा वा लीला विलासना
 आत्मा पुष्पा । सद्गता सचरिता । आतिशयान्विता सुलीना । मन्त्रया कर्तृभूषणत्वे
 प्रसिद्धावपि वाक्भूषणात् रमणीसादृश्याच्च कष्टलप्रलसुजम् । यद्युतस्य शीत
 लीनारसरसिकानां शीतलवर्णाया सुतिभूषणे सामर्थ्यात् मन्त्रोलेन निर्दिष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं प्रकृतमारभते—पद्यमिति । चतुर्थी पादानां श्लोकस्य तुरीयभागात्
समाहारवत्प्रथमी, समाहारविभुः । पद्यं नाम कथ्यते इति शेषः । चतुर्थस्य

বিগত শ্রীমৎ বাৎসরিকসভার প্রাচীন গ্রন্থ হইতে সার সঙ্কলন করিয়া এই গ্রন্থে
 প্রকাশনে আনি প্রস্তুত হইতেছি।

৩। ঐক্যলীলাবিশুদ্ধা, বুদ্ধিশালিনী, আতিশোভিতা, যমোজ্ঞা এ
হেশোমজ্ঞী সামান্যিকবর্গের কঠিনে বিবাহ করিবে।

सममर्द्धसमं वृत्तं विष्मम्भेति तत् त्रिषा ।

समं समचतुष्पाद् भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥५॥

आदिस्तृतीयवद् यस्य पादस्तुष्यो द्वितीयवद् ।

मिश्रचिह्नचतुष्पाद् विषमं परिकीर्त्तितम् ॥६॥

अथान्न पद्यमिति शब्दाः 'आत्म्या इत्यर्थः । तत्र द्रष्टुं इति इत्याह', आदिः अति-
लघ्वमिति एवमकारिण विद्या विज्ञकारं इति इमिति द्वेभ्यः । तत्र अक्षरसंख्याते
अक्षरेः एकपादिरर्थः संख्याते परिकीर्त्तितं तत् तत् इति नाम भवेत् । आ, आत्मा-
अक्षराभ्यवरदयाः आभिः इत्या निबद्धा आ अतिर्भावो भवेत् । अथना तु अत्रुत्तरं एक-
नाम, मुखस्य विज्ञान इति एवमकारिण आत्म्याः । तथाच—'एकनामो भवेद् अन्तो
विज्ञातो दैर्घ्यं लघ्वते । विज्ञानस्य भवेत् तुतो अक्षरकारिणामवचनम्' इति ॥ ५ ॥

सममिति । तत् पूर्वं परिभाषितं इति समम्, अर्द्धसमं, विषमम् इति विद्या विविधं
भवति । तत्र समचतुष्पाद् सप्तः मुखार्धकारिणाम्भ्याः पादा वक्ष्य तत् समम् ।
अस्य इत्यस्य अदिः इत्यस्य पादं 'अ' अन्तोवचनं इतीदमवचनम्, एव तुष्यः अत्रुते-
पादं चित्तीवचनं चित्तीवपादस्तुष्य, तत् पुनः, 'तुनिति वाक्यमर्थः', अर्द्धसमं नाम पद्य
परिकीर्त्तितम् । मिश्रचिह्नचतुष्पाद् मिश्रं चिह्नं अक्षरं द्विषां तं मिश्रचिह्नः, तादृशः
अक्षरः, पादा अस्य तत्, विषमम् इत्यर्थोक्तिर्द्विः अदितिमित्यर्थः ॥ ६ ॥

४ । मञ्जुव (आरा) एक व एक वेदर विविध । अथवा आरात्र
आदिने नाम (३२५) वाक्य, आरात्र नार एक । 'आत्कट इत्युक्ते नाम
इत्युक्ते' आत्कट (आत्कट इत्यर्थः) । आत्कट आदिनेत्यत्र एकतात्पर्य
नाम नाम । ते एक वक्तु व आदिनेत्यत्र विविध,—अथवा अथवाविद्ये विविध
नाम नाम वक्तु । आरात्र नार आरात्र इति नाम नाम वक्तु ।

५—६ । ते वक्तु आरात्र विविध, वेदा—अथ, अर्द्धसम व विविध । आरात्र आदिने
३२५ इत्यत्र अथवा अथवा विविध, आरात्रक इत्युक्तं वक्तु, वेदर—अथवा ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

সামান্যতঃ সর্বস্বত্বাধীনাঃ ।

ओ शुद्धमध्यगतो रहमध्यः

सोऽन्तागुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥ ८ ॥

योदुर्गा । अथ मदी वर्या एव दुराः । एवं दौकासी, मदीका इत्यादि । मकाः
 मकाः मिकाः मदी लक्ष्मी दस स कश्चित्, मदी—मिदर, मिदर, मदन इत्यादि ।
 मः मका, कश्चिदुर्गाः कश्चि मदी वर्य, दुर्यद्वय स कश्चित् । मकासी कश्चिदुर्गा
 वेति कश्चिदुर्गा अथवा म इति दुर्यद्वयैकवचनम् । वर्यमदीय हि एको दस
 मन्तु मथ कश्चिदुर्गा दुर्यद्वयैकवचनम् परी वी वर्यो लक्ष् इति इतिपत्तयम् । मदी—
 मदी, मदी इत्यादि । म कश्चिदुर्गा, कश्चि मदी वर्य, लक्ष्मी सः कश्चित् । कश्चि-
 वर्यस्य लक्ष्मीभिधानात् परी वी वर्यो दुर इति चोदम् । मदीयैर एव मिदरीनाम्
 मदीयः । मदीयो वर्या—दुर्यद्वय मदीयः इत्यादि । मः दुर्यद्वयदत्त, दुर्यद्वयो
 मदीयतो मदीयतो दस स कश्चित्, मदीयो लक्ष्मी मदी दुरः एवं मदीयो वर्यः
 मदीयः । मदी—मिदर, मदीयः इत्यादि । ए इति दुर्यद्वयैकवचनम् । ए
 स लक्ष्मी मदी मदीयतो दस सः कश्चित् । मदीयो वर्यो दुर, मदीयवर्गो लक्ष्मी
 एवं मदीय एवैव प्राप्तव्यः । मदी—मदीयः दुर्यद्वयः इत्यादि । स मदीयः, मदी-
 दुर्यद्वयः, मदीयो वर्य दुर्यद्वय सः कश्चित् । मदी वी वर्यो लक्ष्मी मदी वर्यो
 दुर्यद्वय वर्यः मदीयः प्राप्तव्यः । मदी—मदी, मदीयम् इत्यादि । मः मदीयः
 मदी लक्ष्मी सः कश्चित् कश्चिदुर्गा वर्यो दुर्यद्वय मदी वर्यो लक्ष्मी एवं मदी
 मदीयः प्राप्तव्यः । मदी—मदीयः, मदीयः इत्यादि ।

୧୮। ଦିନଟି ଦିନଟି ଅକସର ଏକ ଏକଜି ସମ୍ମତ ହୁଏ । ମୂର୍ଖତା ଯ ହେତୁ
ନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ଅକସରର ମାତ୍ର ଦିନ ଅକସର-ବର୍ଷର ଆଠଟି ସମ୍ମତ ହେବେ ।
କରେ ଦିନଟି ଅକସର ଶୁଦ୍ଧ ମାତ୍ର ସମ୍ମତ ଅର୍ଥାତ୍ ସ ବାସିଲରେ କରେ ଦିନଟି ଅକସର ଶୁଦ୍ଧ
ହେବା ହୁଏତ ହେବେ । କରେ ଦିନଟି ଅକସର ମଧୁ ମାତ୍ର ସମ୍ମତ ଅର୍ଥାତ୍ ସ ବାସିଲରେ
କରେ ଦିନଟି ଅକସର ମଧୁ ହେବା ହୁଏତ ହେବେ । ଏହିସମ୍ମତ ମର୍ଯ୍ୟାଦା । କ ବାସିଲ ଆମି
ଅକସରଟି ଶୁଦ୍ଧ (ମାତ୍ର ହେଉଛି ଶୁଦ୍ଧ) ; ସ ବାସିଲ ଆମି ଅକସରଟି ମଧୁ (ମାତ୍ର ହେଉଛି

गुहरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकः ।

शतमेण श्वेता रैखाभिः संस्थानं दृश्यते यथा ॥ ३ ॥

नैः पाः राज्यान्तामध्यादिगुरयोऽत्र सन्तुष्टताः ।

गणाध्यायः ॥ १० ॥

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

ସ୍ଥାନୁସ୍ଥାରକ୍ଷ୍ୟ ଶୀର୍ଷକ୍ୟ ସିଷର୍ଗୀ ଚ ଗୁରୁର୍ଭବେତ୍ ।

ସର୍ଗ୍ୟଃ ସଂଯୋଗପୂର୍ବକ୍ୟ ତଥା ପାଦାନ୍ତଗୋଽପି ଯା ॥ ୧୧ ॥

ଅକ୍ଷରା ଅନୁର୍ଗାବାକ୍ୟବା ମଧ୍ୟାଃ ଅଥ ଅର୍ଥାଦିନ୍ ଜାତିସ୍ଥରାନ୍ତୁ ଶଂକ୍ଷିତାଃ ଶିଷାଃ ।
 ଶର୍ବ୍ବଗୁରୁର୍ଦେବା—ସାଧୌ, ଦୁର୍ଗା ଇତ୍ୟାଦି । ଅନୁଗୁରୁର୍ଦେବା—ତଦେବା: ଅମୟା ଇତ୍ୟାଦି ।
 ମଧ୍ୟଗୁରୁର୍ଦେବା—ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ନମାମି ଇତ୍ୟାଦି । ଅଦିଗୁରୁର୍ଦେବା—ସୂଚିତା: ଶାନ୍ତବ ଇତ୍ୟାଦି ।
 ଅନୁର୍ଗୁରୁର୍ଦେବା—ଗୁରୁବର, ଶରୀର ଇତ୍ୟାଦି ॥ ୧୦ ॥

ପଦାର୍ଥୋ ଗୁରୁବଦ୍ୟସ୍ୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନଃ—ସ୍ଥାନୁସ୍ଥାର ଇତି । ସ୍ଥାନୁସ୍ଥାର ଅନୁସ୍ଥାରପୁଞ୍ଜ, ଧାର:
 (ଧ, ଟ, ଡ, ଢ, ଢ,) ଗୁରୁ । ଅଥ ଅନୁସ୍ଥାର ଇତ୍ୟୁପପଦବଦ୍, ଶୈବ ଅବସ୍ଥାୟେ ଶ୍ଯଜ୍ଜନ-
 ତର୍ଜ୍ଜିଽପି ଅନୁର୍ଗୁରୁର୍ଭବେତ୍ । ସର୍ବ ଶୀର୍ଷ (ଧା, ଟ, ଡ, ଢ, ଢ, ଟ, ଡ, ଷୌ, ଷୌ), ସିଷର୍ଗୀ
 ଚ ସିଷର୍ଗୀପୁଞ୍ଜସ୍ୟ ଶଂକ୍ଷିତପୂର୍ବକ୍ୟ ଶଂକ୍ଷିତା: ଶଂକ୍ଷିତବର୍ଗେ ମଧ୍ୟାନ୍ ପୂର୍ବକ୍ୟ: ସର୍ବସ୍ୟ ଗୁରୁର୍ଭବେତ୍ ।
 ପାଦାନ୍ତଗା: ଅବସ୍ଥାସ୍ଥାନିମୌ ଅନୁସ୍ଥାର ଯା ବିଚ୍ଛିନ୍ନେନ ଗୁରୁର୍ଭବେତ୍ । ଅପିତ୍ୟର୍ଥେନ ପାଦାନ୍ତ-
 ଶିଷ୍ଟାଣି ଗୁରୁରପି ବର୍ଗୋ ବିଚ୍ଛିନ୍ନେନ ଗୁରୁ ଶ୍ୟାନ୍ । ଅଥ ସାଧବକ୍ଷ୍ୟ ଶ୍ଯବସ୍ଥାସାଧିତାନ୍ତୁ ଶ୍ଯପିନ୍ତୁ
 ଅନୁବର୍ଗୋ ବିଚ୍ଛିନ୍ନେନ ଗୁରୁର୍ଭବେତ୍, ଜାତିନ୍ତୁ ଗୁ ଅନୁର୍ଗୁରୁର୍ଦେବା ବର୍ଗୋ ବିଚ୍ଛିନ୍ନେନ ଗୁରୁର୍ଭବେଦିତି ଶୌ-
 ଶ୍ୟାନ୍ । ଅଥାପି ପାଦାନ୍ତଶିଷ୍ଟତକ୍ଷ୍ୟ ଅନୁବର୍ବକ୍ଷ୍ୟ ଗୁରୁର୍ଭବେଦି ବଦ୍ଧକ୍ଷ୍ୟ ଛଦନା ଧରିତ୍ୱ ତଥା ନ
 ଶୌବ, ଅଥବା ଗୁ ଶୌବ: ଯଦ୍ୱ, ତଥା ଧ ଶାନ୍ତିସ୍ଥରୁର୍ଦେବି—“ହଠେ ଯଦ୍ୱ ପତନି ଶୂଢ଼ମନୟା-
 ମୟାଽପି ବୟାଽପି ଧ ।” ଅଥ ବୟାଽପିବିତି ପାଠେ ଅଧୋରପି ଗୁରୁର୍ଭବେ ଶ୍ୟାନ୍ । ତଥା ଧ
 ବଦ୍ଧକ୍ଷ୍ୟ ଛଦନେ ପାଦାନ୍ତଶିଷ୍ଟବର୍ଗୋର୍ଭବେତ୍ ଶିନ୍ତୁ । ପାଦାନ୍ତଶିଷ୍ଟତକ୍ଷ୍ୟ ଅନୁବର୍ବକ୍ଷ୍ୟ ଶ୍ଯ ଗୁରୁତ-
 ଶ୍ଯର୍ତ୍ତ ଶ୍ଯ ଶର୍ବ୍ବକ୍ଷ୍ୟ ଶିଷ୍ଟବର୍ଗପୁରୁର୍ଦେବାଦିବଦ୍ଧକ୍ଷ୍ୟ । ଶ୍ଯଜ୍ଜନଶୌବସାଧବିବଦ୍ଧକ୍ଷ୍ୟ ବଦ୍ଧକ୍ଷ୍ୟ-
 ଶିଷ୍ଟବାଦାପିତି ॥ ୧୧ ॥

ଠାବିଠି ଯାହା ଲଝିଠା ଲଝିଠି ଲଝ ଆଠେ, ଯଦା—ଜର୍ଜିଠକ, ଅଞ୍ଜିଠକ, ଯଦାଠକ,
 ଆବିଠକ ଓ ଠାହୁର୍ଜିଠ; ଅର୍ବାଠ ଏହି ଲଝିଠି ଠାହୁର୍ଜିଠକ ଅର୍ବାଠ ଠାବିଠାହାହର ଲଝବାହା
 ଆର୍ବାଠାବି ହୁଏବ ଲଝବ ନିର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଟ ହୁଏବ । ଧାବ ଠିକ୍ତର ଠିକ୍ତର ଧାବ ଅଥ ଯଦ୍ୱାହାହେ
 ଦୁର୍ବାହା ଆନିତେ ବଢ଼ିବୁ ଯଦ୍ୱାହାହେ, ଠାବାର ଧାବ ଯାହା । ଧେ ଅଧର ଠିକ୍ତାବିଠ
 ଠିକ୍ତେ ଠିକ୍ତେ ଏକ ଧାହାବ ଯଦ୍ୱାହାହେ ଧାବ, ଠାହାହେ ହୁଏ ଧାବ । ଏହା ହୁଏ

यच्च त्वतोऽथचतुर्थपादान्तमर्थोक्तत्वं । तथा समाच्युत-
चरितेऽपि—

रत्नेन किञ्चिदग्रनक्षत्रसम्पन्नेन, रेखे स मण्डिततरी वनिवाद्दण्ड ।

तदनासन्दक्षिणभौमभुजप्रतापवर्द्धे विष स्त्रुटकण्यप्रकरेण कोर्ये ॥३॥

रेखेवर्धेन स्त्रीभा इत्यत्र तद्विन् । तद्वन् निरन्तरं यत् तदवधेयं दानवधेयं तद्वेन
विश्वरूपरिपूतः अक्षरवज्रवीचः इत्यत्र तद्विन् । अदामभूमिगत वचसंतमत्त इत्यत्र
सुखिभा सुखकली शैवायन तस्य कृष्ण पदं कृत् तद्विन् । 'इतीच्छते' निष्कर्ष इत्यत्र
निष्कर्षः । विष्णु वनिष्णु । रेखेद्विषयविनिर्वाचकसम्पन्नताम् । तदुक्तम्—'यस्य कस्य
चिदास्येनरेखेद्विषयविनिर्वाचिनि । वचननिर्वाचं इत्यम् । यत्र 'क' 'जु' वर्धरी
कृतीवचतुर्थपादान्तमर्थोक्तत्वं विदुषवन् ॥ १२ ॥

रत्नेनेत्यादि । य वनिवाद्दण्ड इतीतीतिरेव यत्र वचसंतमत्तम् । किं
द्वयवचनवचनेन रत्नेन किञ्चिदग्रनक्षत्रः तस्य वचसंतमत्तं यत् चतुर्थं यत्
वचनेन तस्यानेन रत्नेन वनिर्वाचं मण्डिततरः, चतुर्थीयं सुवितां यत्, तस्य किञ्चिद्वि-
दानवधेयं इत्येवः अन्वयः । य स्त्रीभा अग्रद्वारं सुखं वचसंतमत्तं यत्र यत्र
तस्य स्त्रुटं सहीत इत्यत्र वचसंतमत्तः अन्वयः । तस्य मण्डिततरीयं किञ्चिद्विषय-
वचने, कीर्ति, त्याग इव रेखे स्त्रीमित्यम् । 'विष्णु स्त्रुटिद्विषय' इत्यत्र ॥ वच-
नेति वचनम् । अग्रवचनवचनेन चोक्तं इति कर्तव्यम् । तस्य वचनी मन्त्र इति ।
वचननिर्वाचं तस्य इत्यम् । यत्र वचनवचननिर्वाचं वचनवचनं वचनीवचननिर्वाचं
वचनम् य वचनं स्त्रीमित्यम् ॥ १३ ॥

३३—३४ । अग्रवचनवचनं कीर्ति, विनिर्वाचकं वच, यत्र वचन-
वचने वचनवचनं वच ३३ । अग्रवचनवचनं वचनवचनं वच, यत्र वचन-
वचनं वचनवचनं वचनं वचनवचनं वचनं वचनवचनं वचनं वचनवचनं

अथ प्रथमद्वितीयपादान्तस्यापि लघोगु^१ रत्वम् ।

“प्रह्णे वा” इति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायकं सूत्रम् ।

छटाहरणं यथा कुमारे—

सा मङ्गलस्थानविशुद्धगालो गृह्योत्तमप्रत्यक्षमनीयवक्ष्यते ।

निर्गुणपञ्चानन्यजलाभिषेका मण्डूककाया वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १५ ॥

अत्र प्रथमं परि गुरोर्भूतम् ।

प्राप्य भाभिर्द्वन्द्वजनमाशु प्रविष्टं निवसनप्रदद्यात् ।

सौपनिषिक्तमदन्तु जिल्ल स्यौ वशुभस्य कारणाजकाराभ्याम् ॥१६॥

ਸਤੁ ਰਿਸਿ : ਸ੍ਰੀ ਆਚਾਰਾ ਭ੍ਰੰ ਪਰਬੰਗਿਨਿ ਪ੍ਰਸੰਨਿਯਾਤੀ ਅਧਰਿੰਮਾਰਥਾ ਸੁਖ ਆਰਿਥਥੈ .
 ਪਿਤ੍ਰਾਯਸੁਨਿ : "ਸਤੁ ਰਾ" ਰਹਿਤਿ ਰਿਸਿਥਸੁਖ ਆਚਾਰਾਥ ਰਹਿਤਿ ਸਤ੍ਵਾਦਾਸਿਨ ਅਸੁਭੰਗਿਯਸੁ
 ਭਿਅਰਥਾਭਿ ਸੁਖਾਨਿਸਿ ਪਿਤ੍ਰਾਯਥਾਯ ਸੁਖ ਸੈਤਲ ਸੁਖ ਰਥਾਥ .

[illegible][illegible][illegible]

यस्य कृम्यदे परे गुरोर्भुत्वम् । त्रीत्रप्रयत्नोच्चारणेनात्र
लघुत्वमिति कण्ठाभरणः, यदुक्तम्,—

यदा त्रीत्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।

न हन्दीभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः । १७ ।

अथ किम् त्रीत्रमभिधीयतेत्यर्थः । अथ नाभि इति उच्चारणं इति सप्तम्यां
पूर्वस्य अथपि मुद्रान्निवर्त्तनी "इति" विधिरन्त्येव वैकल्पिकविधानात् इत्यर्थः,
तत्र न हन्दीभङ्गोक्तः सञ्जात इति ॥ १६ ॥

त्रीत्रेति—त्रीत्रप्रयत्नोच्चारणेन त्रीत्रः सप्तम्याः प्रथमः अक्षरम् तादृशं यत् सप्तम्यां
त्रिंशद्गुरोरेव लघुत्वं भवति इति कण्ठाभरणो वदति । अर्थः संदीप्तपूर्वदेति सप्तम्य-
वर्त्तनी पूर्ववर्त्तिनी अर्थस्य मुद्रान्निवर्त्तनी न सार्धविक्रम इति पूर्वोच्चारणात् तत्राह—
वदति । यदा त्रीत्रप्रयत्नेन द्रुततरपठनप्रयत्नेन संयोगादेः सप्तम्यपूर्ववर्त्तनं अगौरवं
भाष्यं भवतीति शिवः । तदा हन्दीभङ्ग न दोषाय न दोषकारः इति सूरयः पूर्वो-
पनिष्ठाः आहुः कथयति । अत्रान्वयप्रवचनेन यदि, द्रुतपठना भवान् तदा हन्दी-
भङ्गोऽपि न दोषकार इति । यदा—'नाई वाचो मुद्रापूर्ववर्त्तनमिति' पूर्वोच्चारणात्
मिति । अथ अत्रान्वयप्रवचनेन अत्रविधिरपि इति सप्तम्यां 'वि' इति यदात्तं पूर्वो-
वर्त्तनी अत्र इति अकारः लघुविधेः इति भाष्येति भाष्येनामा अत्राभिधेयं अर्थोच्यते
यदनेति ॥ १७ ॥

निष्पन्नद्विधेः वदन्तिहा अत्रकार निधिराजयः । (किञ्च अत्रान्वय निष्पन्नद्विधेः
एव नूतन विधिराजयः पाठः स्यात् न ।) ईकारान्न नूतन इति ।

१८ । सूत्रात् 'आपि नाकिञ्च' इत्यादि शब्दे 'इ' एव अत्रान्वय पूर्ववर्त्तनी
अत्रान्वय एव नूतन इति शब्दे, (अत्रान्वय इति शब्दः) अत्रान्वय एव नूतन इति
ईकारान्न—इति अत्रान्वय इति । अथ अत्रान्वय इति शब्दः अत्रान्वय इति,

यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविमिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजिच्छया ॥१८॥
 क्वचिच्छन्दस्यास्ते, यतिरभिहित्ता पूर्वकृतिभिः
 पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवासी स्वरविहितमन्त्रिः श्रयति ता
 यथा कृष्णः पुण्यात्वतुलमहिमा मा करुणया ॥१९॥

सम्प्रति यतिशब्दं निर्दिशति—यतिरिति । त्रिधाया इष्टं यत् विश्रामस्थानं
 कविभिः, सा यतिरुच्यते निर्दिश्यते । अथ त्रिधा श्लेषा उच्चारणादविरमति तत्रैव
 यतिरित्यर्थः । सा च यति निजिच्छया उच्चारयितुमिच्छया वाच्या विच्छेदविरामाद्यैः
 पदैर्वाच्या । विच्छेदविरामविरतिप्रत्ययस्य मन्त्रा यतिपर्याया ज्ञातव्याः ॥ १८ ॥

विशेषमाह—कविदिति । पूर्वमुरभि पूर्वपङ्क्तिं अभिहित्ता कृतिता यति
 शब्दं क्वचिच्छन्दसि चासी वर्धते न सञ्जयेति भावः । किन्तु सा यति पदान्ते स्थिता
 सती शोभासुत्पद्य व्रजति लभते । यत् क्वचिच्छन्दसि यतिनिवसत्तत्र चेत् सा पदान्ते
 न्यवस्यते तदैव तस्या सुन्दरतीति भावः । सा यति यदि पदमध्ये स्थिता तदा शोभां
 व्रजति, पदमध्यस्थिता यतिरतिदुर्लभेति भावः । पुनः किन्तु तत्रैव पदमर्थे एव चासी
 ति स्वरविहितमन्त्रिः स्वरैश्च विहितः कृतः सम्भिर्यस्य सा सती ता शोभां श्रयति
 यत्तत्काले । अथ उदाहरणं दर्शयति—अथैत्यादि । अनुपः न विद्यते तुषा उपमा
 स तादृशः महिमा महत्त्व यत् स अनुपमहिमा कृष्णः, करुणया मां पुण्यात्तु

अथ मारुतः कर्णैः पूर्ववर्ण इव बलिहा निनीत इहैतेषां पादेषु, इहातेषु ह्येतेषां
 न ना, इहाई आदीन् पठितविशेषः वृत्तः ।

३० । वे वे वसे विला वेष्वापूर्वक विश्रामलाभः क्व, आहारे 'वति'
 न । अथ उच्चारणकारीर ईशाह्वावेहै इहेशा वाक्ये । विच्छेद विश्राम
 इति नानात्रयं वृत्तिः ।

अथ च श्लोकान्दोगीविन्दे मम गुरोः ।

ये तमाश्रयमुप्यासु भिक्षुनि मुनयो यतिम् ।

इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥ १० ॥

अतएव मुरारिः ।—

सगुह्ये तिष्ठन्तां पुरामपि रिपो कण्डूलदोर्भक्ष्यो-

क्षीसालुमपुनःप्रफुल्लिरसो वीरस्य क्षिप्रोर्वरम् ।

याद्वादेवपराधि यस्तु कलत्रायन्ते निघर्षां वृष्टु

त्वं हविष्यदभितो सुखानि म दमघोचः कर्षं कण्डूताम् ॥१॥

अथ गुरुः । अथ शिष्यरिपो मम इति, 'रुहे कटेश्वर' इत्यादि लक्षणम् । शिष्यरिपोऽपि मरुतात् 'वज्रभिरक्षरैरिति' आख्याः । सदाश्रमे यदीत्यादिवादि गुरुर्मेति पर्यन्तं श्रवणा दितिः वा च पदमध्ये स्थिता दृश्यतेति । गुरुत्वमुपैति स्वग्रन्थविषयतोऽपि श्रोताभावः ।
 'अविश्वभक्ततायाम्—एवं यथावयोदधेयः सुविद्यां नीयन्तावने । तथा तथा मधुरता निमित्तं दानिरिच्छते ॥' इति दानिनिर्द्देशे च यथा न स्मार्त्ततः सा यतिरादरयोरेति चक्षितार्थः ॥ १८ ॥

अथ हविर्दिवादि श्रीको मम गुरुर्मेऽपुरुषोत्तमस्य हस्तोदीरिक्तनामकधर्मो वर्तते ।
 यतीत्यादि ।—येतल्लक्षणमुप्यासु येतल्लक्षणमुप्यासतयः पवित्रताः इति च दृष्टानि च श्रीकृष्णमिति मी मम गुरुद्वारायत्त, पुरुषोत्तमस्यः आदयो वाच्यं कलत्रम् । मगनिर्द्देशे ममोत्तमं यतिभ्यः कटेश्वरयोः । यथाच आख्यादौ ।—श्रीकृष्ण निघर्षण्यती मरुत्तेर्दे इति विदुः । मरुतेर्मे यतिभ्यः अथवादीदधेयं यथा ॥ १० ॥

सगुह्येत्यादि । सगुह्यिजनश्रीकोऽप्यम् । जनकं इति शब्दगुरोर्हितस्य श्रीकृष्णस्य चक्षिरिचम् । तिष्ठन्तां पुरां गुरोः । 'पुरा जीः गुरोत्तमयो' ईदमन् । रिपो विपु-
 री द्विर्देवदत्तं, अथगुह्येऽपि लयकः सगुह्ये द्विर्देवदत्तार्थमुपलभ्यतेति चक्षुः-

एवमन्योऽपि ।—

कथद्विमतोचिताः कति मदीपाधोनिधिप्रविताः

कत्येवाटविता गताः कति न वा भूदेवदेवताः ।

भूम्यो भूमिपतोद् तावकवशमस्तावनामण्डली

कीडोक्त्य जगहनं कतिवराटीभिर्मुदं वास्यति ॥ १३ ॥

रहातर्कं कथं, तत्र इतिव्यामिश्रणं न पुनश्चिन्तयेत् । 'माभीवादि' इत्युच्यमान-
पदाद्येभ्यः जयदीवर्द्धितवाक्यस्य साधुव्याख्यानमिति माभीवादिषु निरुक्तात् । 'तन्वश-
नाम' इत्यम् । 'अत्र द्रव्योत्पत्त्यै सत्त्वताचरेण विधिना कतिः अत्रशब्धिरन्तः सुसुवर्णैव ।
किन्तु चतुर्वेदादि सत्त्वतचतुर्वेदोर्द्धितोचिता इति ॥ १२ ॥

कतेवादि ।—अस्मादिषु स्वल्पं वादिरिदम् । 'सं' भूमिपतोद् । अतः कति
भूमाः भूदेवताः कतिवा पर्वतेन इतिरोचिताः आद्याः । कति भूम्यः, मत्तक पाथी-
निचयश्च नः इतिवा । कति एव कति वा भूमयः, अटवीतां चरच्छलं गताः गताः
निरिषु चरच्छेपु मदीषु चतुर्वेदेषु च अत्रती वाजलमित्यर्थः । कति भूम्यः भूदेवतां कते-
देवैश्च न वा गताः अटवीताः आकाशान् संस्थाप्य देवाश्च इतिहास्य गताः भूमवर्कोनी
गताः इत्यर्थः । तावकवशमस्तावनामण्डली इत्युक्त्योर्द्धनपरम्पर्यं जगहनं जगती
विर्द्धं कीडोक्त्य लक्षित्वा विपरीतमेति ज्ञायते, कतिवराटीभिः कतिपयैरंटाटके सुव
कथोच्य प्रस्यति अस्याने कथार्थं जगहनं जगती लोचनमुक्तमिति ज्ञत्वा लोकोचं न आद्या
तीत्यर्थः । अथवा जगहनं जगहननामकं कतिषु जगद्वर्णेन भीमिकं कीडोक्त्य
आजल्य कतिवराटीभिर्मुदं लोकोचं वास्यति अस्याने । अतः कति भूमयः कतिभिः
गताः कत्यूना इत्यनेन चती लक्षित्विषु मूक्यमुपमुक्तो जग दीवर्द्धं न पुनश्चिन्ति ।
अत्र चतुर्वेदश्च वादनाचरे इतिमहाः कतिवर्णिनं जगहनं ॥ १३ ॥

एति एति वादिरिदमिदमिदं १३, एतत् आद्यात् देवक इति १३ ।
देवकान् पुनः एतत् ।

২৪ । অকস্মৎ হুসি বুদ্ধি অহুসাবে সমবৃত্তত্বের ন্যায় নিবেশ করিবেকেন,—
 এক অকস্মৎবিশিষ্ট চরণ হইতে আৰম্ভ করিয়া এক এক অকস্মৎ বুদ্ধি হইয়া ২৬
 অকস্মৎ পদ্যক হস্তের ন্যায় উদ্ভাসি । অর্থাৎ যে স্নোকেব প্রত্যেক চরণে ১টি বর্ণ
 থাকে, তাহাকে উদ্ভাসি । দুইটী করিয়া বর্ণ প্রত্যেক চরণে থাকিলে অদ্ব্যুদ্ভাসি,
 অর্থাৎ ৩টি থাকিলে তদ্ব্যুদ্ভাসি ইত্যাদি ২৬ অকস্মৎ পদ্যক বিভিন্ন ন্যায় হইবে ।

आरभ्येकाचरात् पादादेकेकाचरवर्धितेः ।
 पादेबक्याटिकं च स्यात्तुल्यः यद् विगतिं गतम् ॥२३॥
 उक्त्यास्तुक्त्या तथा मध्या प्रतिष्ठाया सुपूर्विका ।
 गायत्र्याणिगनुदृष्टं च वृद्धतो यद्गतिश्च य ॥२४॥
 जिह्वं च जगतो नैव तथातिजगती मता ।
 मर्जो मातिपूर्वा ध्यादज्जगदो तथा स्मृते ॥२५॥
 धृतिचरतिधृतिमेव कति यत्कतिराकतिः ।
 विजतिः संकृतिश्चैव तथातिजतिवत्कतिः ।
 वस्तुकात्तुल्यमो भज्जा क्रमगा वन्मि मान्यतम् ॥२६॥
 इति अदोमधरीः तुल्यवन्माणा वसन्त कान्त

୨୨ । ଅକ୍ଷରର ହାସ ବୁଦ୍ଧି ଅନୁସାରେ ମଧ୍ୟସ୍ତରହସ୍ୟର ନାମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିହେଉଅଛି,—
 ଏକ ଅକ୍ଷରବିଧିଟି ଚରଣ ହୁଅନ୍ତେ ଆବଦ୍ଧ କରିବା ଏକ ଏକ ଅକ୍ଷର ବୁଦ୍ଧି ହୁଅନ୍ତା ୨୩
 ଅକ୍ଷର ମଧ୍ୟସ୍ତର ହସ୍ୟର ନାମ ଡକ୍ଷାଣି । ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଯୋକେଇ ଗ୍ରନ୍ଥୋକ ଚରଣେ ୧ଟି ବର୍ଣ୍ଣ
 ଦାକେ, ତାହାକେ ଡକ୍ଷା । ହୁଅନ୍ତା କରିବା ବର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥୋକ ଚରଣେ ଦାକିଲେ ଅହାବୁଦ୍ଧା,
 ଏହା ଏକ ଦାକିଲେ ସଦ୍ୟା ୧ ଗ୍ରନ୍ଥୋକ ୨୪ ଅକ୍ଷର ମଧ୍ୟସ୍ତର ବିଦ୍ଧିର ନାମ ହୁଅନ୍ତା ।
 ହୁଅନ୍ତା ୨୫

୧୭ । ଅକ୍ଷରର ଦ୍ଵାରା ବୁଦ୍ଧି ଅନୁସାରେ ଧର୍ମଦ୍ରବ୍ୟର ନାମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ନାମ —
 ଅନ୍ୟାନ୍ୟବିଧିରେ ଧର୍ମ ହେଉଛି ଆଦେଶ କରିବା ଏକ ଏକ ଅକ୍ଷର ବୁଦ୍ଧି ହେବ । ଏକ
 ଧର୍ମଦ୍ରବ୍ୟର ନାମ ଟିକ୍‌କାରି । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ଯୋଗେଇ ଶ୍ରୋତାଙ୍କ ଧର୍ମ : ଓ ଏକ
 ଧର୍ମ, ତାହାଙ୍କ ଟିକ୍‌କା । ହେଉଛି କରିବା ଏକ ଶ୍ରୋତାଙ୍କ ଧର୍ମେ ବାକିଲେ ଅନୁକ୍ରମ,
 ଏକ ଧର୍ମ ବାକିଲେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟବିଧିରେ ଧର୍ମ ଅନ୍ୟାନ୍ୟବିଧିରେ ବିଦିଷ୍ଟ ନାମ ହେବ ।
 ହେବ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟବିଧିରେ ଧର୍ମ

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ समुत्तमम् ।

उक्त्वा (एकाक्षरा इति) ।

३

१. ग् 'श्रीः' ।

श्रीः । साष्टाम् ।

१. एकाक्षरपाद समर्थं निर्दिशति—ग् श्रीरिति । यत् सादे न. एको बर्णः । सा श्रीर्नाम उक्तम्, गुणैकाक्षरघटितैकपादस्य इत्यस्य श्रितिरिति सप्तः सातव्यत्यर्थः ।
इति श्री लक्ष्मणशब्दविद्यासमेतपुष्पेन पुनर्वदाक्षरश्रीरुपेणपि कुमारपात्रो बोधश्रीक-
पाद सत्यमेव वृत्तान्तपद्य पुनर्वदाक्षरश्रीणि सङ्गच्छन्ति, तत्र प्रथमं श्रीरुपेण उदाहरणं
इति—श्रीरिति । सा वसिष्ठा श्रीर्भूः श्रीः सरस्वती वा ति तत्र सत्यमेव साष्टाम् अस्तु ।
एवम् सा (यस्या लक्ष्यस्तुम्) श्री श्रीनाम उक्तं ति तत्र अस्तु आनविषया भवतु
त्यर्थः । कविना श्रीरूपेण सत्यमेव उदाहरणं तत्र उदाहरणमात्रपि दर्शयितव्यानि ।

२. अष्टाक्षरपादे "ग" गणं यात्रं वाकिले (अर्थात् एकटी उक्तं अक्षर
पाद एकपादे वाकिले) आशङ्के "श्री" इत्यः वना इव । (मर्त्येन उदाहरण
एतद्विषयः) ।

चतुर्थः (चत्वारः इति) ।

न न

२ । गो 'जो' ।

गोपजोभिः । छप्पी रेभिः ।

अथा (अथवा इति) ।

न

३ । गो 'मारी' ।

गोपाना मारीभिः । छिहीःछ्यात् छप्पी नः ।

र

४ । रो 'सुगो' ।

आ सुगोछोचना । राधिका श्रीपतिः ।

१ । चत्वारः इति चत्वारि—वाच्यं । यत्र बी चत्वारि वर्षां पुत्र वर्तेते आ जा नाम चत्वारि । अथा—गोप वन्दि । अथार्थः—छप्पी गोपजोभिः अथ रेभिः छिहीनया ।

२ । न इति । अथा, यदि न अथवा अर्थात् अथ एव वर्षां पुत्र, छप्पी, आ मारी नाम चत्वारि । अथाचत्वारं अथा—गोपानामित्यादि । गोपाना मारीभिः, छिह चत्वारि, पुत्रपुत्रीर्चदिवर्षा, छप्पी न, पुत्रात् अथान् अथवा ।

३ । र इति । अथा, यदि र—छिहलभ्यर्चदिवर्षाको एवम् वर्तेते आ मारी

४ । अत्रोक्तपादे द्वेष्टि "न" न (अथ अथवा) दाह वाच्येन आहारेण । 'ह्री' इत्यादि न ।

५ । ये चत्वारं अत्रोक्तपादे एकं कथितं "न" न (अथ अथवा) दाह वाच्ये, आहारेण "मारी" इत्यादि न ।

६ । अत्रोक्तपादे एकं कथितं "न" न (अथ अथवा) दाह वाच्ये, आहारेण "ह्री" इत्यादि न ।

प्रतिष्ठा (चतुर्विध इति) ।^{१२}

ग म

५ ६

५ । मसौ चेत् ‘कन्या’ ।

। ५ ६ १ ६

भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले कन्योऽखिलः ।

ग म

१ २ ३

४ ५ ६

६ । नमि ‘सती’ ।

सुरिपो तव पदम् । नमति सा ननु सती ।^{१३} ५ ६ ६

नाम इत्तं भवेत् । यथा—सीत्यादि । योपते योजयस्व सा मनीषोचना, यस्या हरिणा लोचने इव लोचने यस्याः सा रात्रिणा मेघमयी इत्यर्थः ।

५ । मसौत्यादि । मसु मयति इत्ये स्त्री इति । यस्याः पार्श्वे म एको मुख एव मसु मगच्छति वर्तते । कन्यारी मुरव इत्यर्थः । सा कन्या नाम इत्तं भवेत् । उदाहरणं यथा—भास्वदित्यादि । सा एका कन्या भास्वत् सूर्यस्य कन्या यमुना । ‘भास्वद्विषमदित्यादि’ ‘चान्दिनी सूर्यतमसा’ इत्यादि च समरः । कन्या पुष्पा-
मालिनी । यस्याः भास्वत्कन्याया कर्म लोके कृष्य च्येनन लोहितवान् ।

६ । नमीत्यादि । नमसु नमति तया नमस्कारं लब्धम् नमि । नमस्य नमस्त्वम् । विदधवास्ते सुधारयानुगोचान् न इति चकारात्मनिर्देशः । नमसु विनम्रमनसि तव पदं धाम् नुरी च लीत, मनी नाम इत्यन्वयेत् । उदाहरणं—सुरिपोऽति । ननु के सुरिपो । योजय । “सुधावधारयानुगानुमानयसि ननु” इति शीघ्र । सा वती इत्ये लोचिना, तव पदं नमति मयमनीष्यर्थः ।

५ । (ये ३०५६ अङ्कान्तरात् एकौ “म” ननु ३ एकौ “म” ननु (अर्थात् ३०५६ ३०५७) वा ३ ४०६, ३०५६ ३०५७ इत्यन्तः कः ।

६ । (ये ३०५६ अङ्कान्तरात् अथवा ३०५६ ३०५७ “म” ननु (अर्थात् ३०५६ ३०५७) ३ ३०५६ ३०५७ एकौ “म” ननु । एकौ ३०५६ ३०५७ वा ३ ४०६, ३०५६ ३०५७ इत्यन्तः कः ।

सूचिका (पञ्चाङ्गानुसारिकम्) ।

७। भूमौ मिति 'पद्मः' ।

कथं ह माया तर्कजयहतिः । दामुनकर्म बाध कथा ।

८. अथवा: 'विधा'।

ब्रह्मसूत्र की विजयशुक्लाः । कामधनु मिया मुंशेरिया ।

[illegible][illegible]

२। देवदत्तः श्रीकाकणादं स्वरस्यः "अ" वयं (अर्थात् यदि
कदा कदा च नमः इति अर्थः) च नमः इति "अ" कां स्वरस्यः
काकणादं मन्त्रं किं इति अर्थः ।

୪। ସେ ବିଦ୍ୟାଳୟ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ କକ୍ଷର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକତ୍ର 'ମହା କବି' (୧୫) ମଧ୍ୟ

ବାବଦୀ (ବାବଦା ଛନ୍ଦିତ) ।

ନ

ଃ

୧ । ଶ୍ଵୋଷେତ୍ 'ତନୁମଧ୍ୟା' ।

(କ) ମୂର୍ତ୍ତିର୍ମୁରୟତୀରତ୍ୟୁତତପ୍ୟା ।

ସାକ୍ଷୀ ମମ ସିତ୍ତେ, ନିର୍ଦ୍ଦ୍ୟା ତନୁମଧ୍ୟା ॥

(ଘ) ନୟନ୍ତି ଦଦୟେ, ଶ୍ଵନ୍ଦାନି କପୋନ୍ଦ୍ରଃ ।

ହାରୋଽପସ୍ଥାନୀ, ହାରୋଽପସ୍ଥାନୀନାମ୍ ।

ଇତି ମନ୍ତ୍ରୀ ୧୦।୧୧ ।

ପାଦାନ୍ତର୍ଭାବେନ ଦଦୟେତ୍ୟପ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ବମ୍ ।

୧ । ଶ୍ଵାସିତି । ତଥା ଯଦ୍ ଶ୍ଵୋ, ସିନ୍ ଯଦି ଶ୍ଵୋ ବର୍ଣ୍ଣେତେ ତଦା ତନୁମଧ୍ୟା ନାମ ।
ଅବସିତି । ଯନ୍ତା ପାଦେ ତନୁମଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣେତେ ସା ତନୁମଧ୍ୟା ନାମ ଇତ୍ୟମ୍ । ଯଦା-
ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟାଦି ଅନ୍ୟାଦି — ଅନ୍ୟାଦି ଯଦ୍ ଶ୍ଵୋ, ତନୁ ଶ୍ଵୋ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣାଃ ।
ଶ୍ଵରମଣି ଶ୍ଵୋଽପସ୍ଥାନୀ ମୂର୍ତ୍ତିର୍ମମ ସିତ୍ତେ ଆସ୍ଥାନାମ୍ ।

ଏକାକ୍ଷରାଦିବିଷୟ ଜାଣ୍ୟ ସମୁକ୍ତା ନ ଇନ୍ଦ୍ରାଣି, ତନୁମଧ୍ୟାଦିନାମ୍ ଜାଣ୍ୟ ସମୁକ୍ତା
ହସ୍ତିଶିଖର ଇତି ମହିଷାକଳମଧୁରାହରତି — ନୟନ୍ତି ଶ୍ଵାଦି । ଅନ୍ୟାଦି — କପୋନ୍ଦ୍ର ଇତି
ବିଷ୍ଣୁ ଶ୍ଵନ୍ଦାନି ଶ୍ଵାଦି । ନ ବିଦ୍ୟତେ ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ଵାଦି ଯାକା ଶାକା ରସବଦିତାନାମିତ୍ୟର୍ଥଃ
ଅପସ୍ଥାନୀ ରମଣୀନା ହାରୋଽପି ହାରପୁଷ୍ପାନି, ହାରୋଽପି ମନୋହରାପି ଶ୍ଵନ୍ଦାନି ସମୁକ୍ତାମ୍ ନୟନ୍ତି

୩ ଏକାକ୍ଷରୀ ଶ୍ଵକ) ପରେ "ନ" ଗୁଣ (ଏକାକ୍ଷରୀ ନୟ) , ୩ ଶ୍ଵକରେ ଏକାକ୍ଷରୀ "ନ"
ଗୁଣ (ଏକାକ୍ଷରୀ ଶ୍ଵକ) ଯାହା ଶ୍ଵକେ, ତାହାକେ "ଶ୍ଵା" ଛନ୍ଦଃ କହେ ।

୨ । ସେ ଛନ୍ଦରେ ଅତିଶାୟେ ଏବଂ "ତ" ଗୁଣ (ଅଷ୍ଟାକ୍ଷରୀ) ପରେ ଏକାକ୍ଷରୀ
"ଦ" ଗୁଣ (ଆଦିଶ୍ଵକ) ଯାହା ଶ୍ଵକେ, ତାହାକେ "ଦୟା" କହେ ।

द्वितीयः पद्यः ।

२०. 'अग्निवदना' शब्दो ।
अग्निवदनात् प्रकृतवदनात् ।
अथ वदनात् अग्निवदनात् ।

२१। दिया 'सोमराजी' ।
१९५१५५
इस सोमराजीधमा ने यमराजी ।
जगत्कालराज निमन्त्रणाकारम् ।

[illegible][illegible]

১০। যে হকের প্রতিশ্রুতি প্রদান করা হয় তাহা "স্ব" কথায়
ব্যাখ্য করা হইবে "নিবন্ধন" কথা দ্বারা।
১১। যে হকের প্রতিশ্রুতি প্রদান করা হয় তাহা "স্ব" কথায় ব্যাখ্য করা
হইবে।

‘कुमारसलिता’ ज्मगाः ।

सुगतौतनुवद्धो कुमारसलिताः ॥ ११ ॥

मयेवनयनामी ततान सुदसुधे ॥ ११ ॥

अथ मयः

११

मूषी गः स्यान् ‘मदलेषा’ ।

रुहे वाहुविद्यमादनीन्द्राकदनेषा ।

स्यमाभुसुरस्यो कसारीसयभा ॥

हजारैति । अथ मयः ११ ॥ ११ ॥ वर्याः पार्थिवस्यो जयन्तः ततः
पृथी दृढमर्थो वर्तते सा कुमारसलिता नाम इत्यर्थः । सदावाच
ति । अथार्थः — सुगतः पति सुगतिः, श्रीरुपः, तस्य तनुः सतीर्ष
। कुमारस्य श्रीमानवयमा कलिता कलीरता, कुमारस्य काश्चित्कथम्
पश्यन् मयि इव मयि धामां ता, इत्यर्थः पश्यन्मया इति वयमभ्यासां
दां इव सुदुर्लभाभिपद्ये.. सत्यं, अथार्थः सुदम् मयिभवम् । “सुदम् वेति
इत्यमरः । ततान विनयः । सुदमाचहाय ।

मूषादिति । अथ मयः मूषीः । वर्याः पार्थिवस्यो जयन्तः ततः
मयः (पृथी दृढ) वर्तते सा कदलीरता नाम इत्यर्थः ।

ये ह्येवमर्थैरिन्नायः अथार्थः “मूषी” (पश्यन्) मयः
(कलिता) क कलिताः “मू” म (श्रीरुपः) इत्यर्थः वाचकः,
“कुमारसलिता” इत्यर्थः कः ।

ये ह्येवमर्थैरिन्नायः अथार्थः “रुहे” इत्यर्थः “रु” क क
म (वाहुविद्यमादनीन्द्राकदनेषा) इत्यर्थः वाचकः, “स्यमाभुसुरस्यो” इत्यर्थः कः ।

અવતુ ચી વિવિધતા સમિમ્નતાઃ પ્રિયતમા ।

અમતુ મે હદિ મદા મગતતઃ પદપુગમ ॥

રતિ આશ્વાયિ ।

અર્થે અર્થ

૨૨ । ઓ મો 'હસહત' મેતત્ ।

તર અર્થ

૨૩ । 'નારાધિકા' તરો મમો ।

૨૨ । મમિતિ । યત્ત મમત્તવા ચર્મોતો સા મગતિનામ ઉત્પન્નવતિ । ઉદાહરણ — રસીત્વાદિ । મગત્તવત્ના મગતુરતેના મગતતિ' મગત્તવત્તમગતમત્ત મગતો, રસિત્વાદિ-પ્રસિદ્ધિરે યમુનાતટે વિહરત, વિહારં શુભ્યત, હરેઃ શ્રોત્રાચ્ચ દમિ શોભતે અત્ત અતિમાત્તા હુદં ક્ષીતિ સ્થાનુત ચર્મિતવતી ।

અર્થ—અર્થાતિ । અર્થાતિ વિભર્તીતિ અર્થાત્ત અર્થાત્તવતઃ અર્થ તત્ત પ્રિયતમા પ્રિયસી વિવિધતા પાર્શ્વો, અઃ પુખ્તા અવતુ રમતુ । એવે મે મમ હદિ મદા મગતતઃ પદપુગમ પદપુગમ પદપુગમ તિહતુ ।

૨૩ । આશ્વાયિ । યત્ત મગત્તવા પદ મગત, તતો ચી હી ચર્મો મુદ્દ હર્મ્ય, અત્તુ હર્મ્ય હસહત નામ અર્થાતિ ।

૨૪ । અર્થિતિ । યત્ત આદી તમત્ત તતો રમત્ત તત્ત વતો મગત્તવત એકો મુદ્દ ચર્મોતો સા નારાધિકા નામ ઉત્પન્નવતિ ।

૨૨ । વે હન્નેર શ્રીતિપાદે વર્ણક્રમે એકડી કરિયા 'મ' વળ 'ન' વળ ઓ હુઈતી 'ગ' વળ વાકે, તાહાકે 'હસહત' હન્નઃ કહે ।

૨૦ । વે હન્નેર શ્રીતિપાદે વર્ણક્રમે એકડી કરિયા 'ત' વળ 'ર' વળ 'ન' વળ ઓ 'ગ' વળ વાકે, તાહાકે 'નારાધિકા' કહે ।

राजीव (संयोजक))

२४। 'सुजगमिष्यता' मे संः ।

Figure 1

उदयटविषटकोषी भुवनप्रियभूता वासीन ।

सुररिपुहलिते नामि विजयमसुखदा भावतु ॥

२५ । अथात् 'मधिमध्य' चेदमथाः ।

3 4 1 6 5 7 8 9

प्राप्तियोगाभोगगतस्तथाविधं च यदौतव्यं ।

चित्रपटाभो भन्दसुतछाह अमलं ॥ विमलम् ॥

[illegible]

५६। आदिनि। चैत्र यदि भयका गदाका तथा वि० कामे लव अर्धमास
मास शुभकरि। रादिरादि आदिनि। आदिमास गदाकागदाका दो भोक्

২৪। যে ইশের প্রতিদানে ব্যাক্রমে হাট্টী পদ-সংগ্রহ একটি "ম"
ব-বাক্য, তাহাতে "কৃতকৃতকৃতকৃত" করে।

[illegible]

वृत्तिः ८] द्वितीयः प्रवक्तुः ।

२८ । 'भद्रिका' भवति दो नरी ।
इति ८५ ।

२९ । दिगुपनगणमहितः सगण इह विहितः ।
कश्चिपतिमतिविमला विनिय भवति 'कमला' ।
इति ८६ ।

३० । पटोन्माला वर्षा यत्तुः ।
सर्वे दीर्घाः सर्वेजीनोत्तम् ।
रूपामालोमंघं तदुत्तमं,
यस्मिंयेतः केवामुदुत्तम् ॥
इति ८७ ।

२८ । मद्रिका । मद्र च दो २, ततो नरी ततो नरी भवेति, ता मद्रिका
भवति ।

२९ । इ विनिय । राजन् । कश्चिपति । पति, कमला । तस्य मतिः
विमला, कमला । तस्य इति कश्चिपति । इह इति दिगुपनगणमहितः सगण
भवति, विहितः यदि च दी नगणः ततोऽपि सगणः ततः सगणः

कमलामाला इति आदिपठः ।

३० । पटोन्माला । पटः कश्चिपटोन्माला । पटोन्माला । पटोन्माला ।
इति ८७ । तदुत्तमं सर्वेजीनोत्तमं । तदुत्तमं । इति ८७ ।

३१ । इतिमाला । इतिमाला । इतिमाला । इतिमाला । इतिमाला ।

३२ । इतिमाला । इतिमाला । इतिमाला । इतिमाला । इतिमाला ।

514555 4455

राश्वपट्टे चम्पारलिहद्वारा कवचवर्ती विप्लवः म्यलु तस्य ।

HW 4

654 655 656 657 658 659 660

उद्दीप्यन्तीयं जजनरामः कामासक्तः सधज्जितः यत्ने ॥

दशमांशोनामकस्य तुल्यम् । आद्यान् दशमांशोनामके ऋते तेषां चोद्भवा चेत् सङ्गतिर्न
यथाज्ञाने भवितुं शक्नुते इत्यत्रापि नान्यथा । अतएव ईदृशस्याभिप्रेत्य इति भावः ।

[illegible]

৩০। দে। মেনেব ঈ। ৩৩৭৭ কেবল বর্ষ ২৪১০ বর্ষে গঠিত হয়, তাহাতে
 ৩৩৭৭-৩৩৮০ বর্ষে।

୨୩ । ଫଳାଫଳେ ସମାପ୍ତରେ ଏକତ୍ର କରାଯାଏ "କ" "ଦ" "ନ" ଓ "ସ"
ସଂ ସଂ ଓ କା କରେ ଉପାଦେୟ 'କବ୍ୟାଳୀ' ଯଥା ।

म र ण र ण

१४ । नरजगैर्भवेत् 'मनोरमा' ।

1 1 1 5 5 1 5 1 5

तरुणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनौविलासतः ।

सुररिपोक्षानुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनीरमा ॥

३५ । ममो जगौ 'युद्धधिरा'हिदं सतम् ।

२६ । श्वौ यगौ चेति 'षण्ण' नामिदम् ।

उदाहरणान्—चित्तीत्यादि । चित्तेः धरायाः वा विज्ञितिविज्ञयः वा ।
स्वित्तिर्मथ्यादा तद्योषो विज्ञितिः क्रियः सैव प्रतः तस्य रतिः आसक्तिर्येषां ते, यथा
परा वेदा रतिः आसक्त्या ज्ञानं वा दीयां ते कुरवः पुण्यमन्तानाः, कुपि कुपे स
आसीय अरिपुत्रं दत्तमर्थं सद्यः कतिनाम दद्यां स्यात् तदा ब्रह्म आगतवन् । ब्रह्म अर्था
दुपबुद्धः अन्वयानामुहः । अकार इकार उकारश्चेति विभिन्नं सर्वैर्भिरचित्तीत्यम् उकारः ।

[illegible]

३३ । सुखातिवः । एव नमश्च सुमन्त्र नमश्च महाविभु एतौत इदं कर्म ह्ये
विश्वस्य नमः कर्म ।

କ୍ରମ ୧ : ଆବିଷ୍କାର : ସମ୍ପଦ ନିରାକରଣ କରାଯାଇ ପାରୁଥିବା ସମ୍ପଦର ସଂଗ୍ରହ କରିବା, ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇ ନଥିବା ସମ୍ପଦର ସଂଗ୍ରହ କରିବା ।

ଉଦା. ଯେ ଡାକାରେ ବ୍ୟାକୃତେ "କ" "ଖ" "ଗ" ଏ "ଘ" ଏବଂ ଯାହା
ସାଦୃଶ୍ୟେ ତାହାଙ୍କ ସାଦୃଶ୍ୟେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରେ ।

১০। প্রতিদ্বন্দ্বিবে বর্ণ্যক্রমে 'এ' 'ই' 'উ' ও 'অ' বর্ণ যাই
ব্যক্তিগণে তা'গণকে 'অগ্রোহমঃ' বর্ণ্যঃ করে।

ଚେ : ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାୟ ନମଃ । ଯେ 'ସ' 'ନ' 'ଉ' ଓ 'ଋ' ଏ- ଯାମି
 ସାହିତ୍ୟେ ଉପାଦେୟ 'ସୁବିଧାଂ' ଶ୍ଳୋକ ।

૧૦ । તો જગો 'મયૂરસારિણી' સ્થાત્ ।

૧૮ । તો જો ગુરુષ્વેય 'મુમ્સિતા' । ઇતિ જનરજાવરે ।

૧૯ । 'દોષકમાના' મૂમો મતા જગો ।

૪૦ । યેથા 'દેસો' મમનગયુતા । ઇતિ તત્ત્વવિચિત્રે ।

૧૦ । રવિતિ । જગ જાદો મયુરવદ્ય તત્તો જનરજાવરે મજારજ વર્તમે, જા મયુરજાવરેનો નામ જામે સ્થાત્ ।

૧૮ । ત રાતિ । જગ તરજા જગજગર પદો મુમ્સિ વર્તમે, રાત્તે તપસિના નામ રજા સ્થાત્ ।

૧૯ । દોષેતિ । જગ મયુરજાવરે મતજા તત્તો જનરજાવરે મજારજ વર્તમે, જા દોષજાવરેનો નામ જામે મયુત્ ।

૪૦ । યેથેતિ । જગ જાદો જનરજાવરે મમનજાવરે મમનજાવરે મજારજ વર્તમે, જા મમનજાવરેનો નામ જામે સ્થાત્ ।

૭૭ । ઐતિપાથે વચાક્રમે "દ" "ન" "દ" ઓ "વ" નવ ચાક્રિ થાકિલે 'નવવ' હ્રસ્વઃ રહેલા થાકે ।

૭૮ । ઐતિપાથે વચાક્રમે "ર" નવવદે એવા "જ" ઓ "ન" નવ ચાક્રિ થાકિલે 'મહુરગારિનો' હ્રસ્વઃ રહેલા થાકે ।

૭૯ । ઐતિપાથે વચાક્રમે એકઠે 'ત' નવ રહેતો "ક" નવ ઓ એકઠે જગજગ વાકિલે 'કપરિતા' હ્રસ્વઃ રહેલા થાકે ।

૮૦ । ઐતિપાથે વચાક્રમે "ક" "ન" "જ" ઓ "વ" નવ ચાકિલે 'દોષકમાના' હ્રસ્વઃ રહેલા થાકે ।

૮૧ । ઐતિપાથે વચાક્રમે "દ" "ક" "ન" ઓ "વ" નવ ચાકિલે 'મૂમો' હ્રસ્વઃ રહેલા થાકે ।

विष्टुप् (एकादशाक्षरा वृत्तिः) ।

त त ज न न

४१ । स्या-‘दिन्द्रवच्चा’ यदि तौ जगौ गः ।

१ १ । १ १ । १ १ । १ १

गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवच्चादतिमुक्तवृष्टौ ।

यो गोकुलं गोपकुलं च सुखं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥

ज त ज न न

४२ । ‘उपेन्द्रवच्चा’ प्रथमे लघौ मा ।

१ १ । १ १ । १ १ । १ १

उपेन्द्र वच्चादिमण्डितमि-र्विभुयसाना क्षुरित वपुस्तै ।

अरामि गोपौभिरुपाश्रयमान सुरदुमुले मणिमण्डपम्यम् ॥

४१ । स्यादिति । यदि तौ—तयश्चय तौ जययमत एको गुरुमतोऽपि एवो गुरुर्भवति, तदा इन्द्रवच्चा मान इति स्यात् ।

गोष्ठ इति । चक्र पाणी यस्य स (चक्रपाणेश्च परे निष्ठामस्याविति वाचि-
यस्य परनिघातः) चक्रपाणि य ग्रीकश्च इति पूजोपकरणमन्त्राणां कृपितं
इन्द्र तेन वच्चाद्व्या वच्चाद्येन वयस्येवमपूर्वमिन्द्रो, मुक्ता विद्धिता इतिर्वैव
वृष्टिम् तस्मिन् ग्रीके सव्यकरेण वासुदेवेन गिरि गौरईनाम्न पर्वतं धृत्वा गोकुलं
गोपकुलं गोपकुलं सुखं निरापन् चक्रे, स चक्रपाणि न चक्रान् रक्षतु । गुरो
‘किल गोपा मन्त्रिभूषण इतिज्ञानमया इन्द्राभूषणं विभुम्’ । एवमुपैति ग्रीकश्चरणात्
ग्रीकेन तमज्ञता गौरईनयाः कुर्यान्ति च । ततोऽतिशुद्धः मन्त्रः सप्त दिशामि मन्त्र-
पालमतिविधिगुमारिभि, ग्रीकश्च तामस्यामन्त्रोक्त वासुदेवमिन्द्रादुक्तव्यमिति गौरईनं
धृत्वा ग्रीकं गोपकुलं वरचेनि पूजयन्तान् । अत्र परावर्द्धनं व्याख्येयमन्त्रद्वार ।

४२ । वचि श्लोकेन अतिशयेन वचनकये इहेतो “त” नन, एवौ
“ज” नन च च इहेतो “न” नन वाचक, तत्रे ‘इन्द्रवच्चा’ वचः ४२ ।

यथा ममाच्युतचरिते—

काचिन्मुरारेर्वदनारविन्दं संक्रान्तमाश्लोक्य जले नवोदा ।

व्यक्तं सलज्जा परिचुम्बितं तत् तदर्चमेवाम्भसि निर्ममज्ज । ख ।

मुखारविन्दैर्ब्रजमुन्दरीशामामोदमत्स्युकटमुद्गिरिभिः ।

चहारि विक्षेपेन समं मुरारेर्द्विमाश्रुजिभ्योऽपि मधुव्रतौघः । ख ।

तोयेषु तस्याः प्रतिविम्बितासु व्रजाकुलानां नयनावलीषु ।

स्त्ववभ्युपङ्ति समतोऽतिमृधा गोष्ठौ शफर्यो रचयाम्बभूवुः । त ।

उदाहरण—काचिदित्यादि । काचित् चनिर्दिष्टा नवोदा चचिरपरिचोता रम्ये नवोदं यनेन समधिकलज्जामानिनोति चुम्बितं, मुरारि, शीकृषस्य समुत्तरे स्थितस्यैव । वदनारविन्द मुखकमल जले सञ्जात प्रतिविम्बित चामोद तत् चनिर्दिष्टा शीकृषादनारविन्द व्यक्त प्रकाश परिचुम्बितु सलज्जा लज्जिता स्त्री लज्जावशात् समर्थं चुम्बितुमपाद्यतीति भावः । तदर्चमेव चाम्बनार्चमेव चर्चवि कल्पिते निर्ममज्ज निमग्नवती अतः प्रथमतः पादमय इन्दुवज्जलचपादानां चतुर्ध्व वाद उपेन्द्रवज्जलचपावित इति इन्दुवज्जोपेन्द्रवज्जयो माहव्यादुपजातिरिवर्त्तौ चतुर्द्वारोऽजातिरित्येति ॥ ख ॥

चमज्ज, मुखारविन्देति । चमत्कट चमधिकं चामोद मीमम् उद्गमिणी विद्गिरिः ब्रजमुन्दरीषा ब्रजरमचोना मुखारविन्दे मुखकमले द्विमाश्रुजिभ्यो अर्च कलमेभ्य चपि मधुव्रतौघ चनिकुम्भ मुरारिः विक्षेपेन समं मधु चहारि चालकः । मधुव्रतौघो वदनारविन्देर्द्विमाश्रुजिभ्योऽपि मधुकरा चालकस्तथा मुरारिमात्रमपि कलकमिति । अतः मुखारविन्देति इत्यम् । द्विमाश्रुजिभ्यो मुखारविन्दानां लज्जितवर्चानां चनिर्दिष्टावहाव । अतः प्रथममनूयच पाद उपेन्द्रवज्जया चितोवचनं इव पाद इन्दुवज्जया लज्जितं लभत इति माहव्यादुपजातिर्नान्न इत्यम् ॥ ख ॥

लोकेति । चनिकुम्भ चनिमनोरमा चनिमृदा च "मृधसु सुन्दरी मूर्ध्नि" इति चमः । चमके गोष्ठी मधुचरिणी । "गोष्ठी मधुचरो वयो," इत्यमरः । तस्या

म त त म म

४३ । मातो गो चे-‘सुहृन्मित्रो’ विदलोकैः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अं हो कृतिः श्रामकृतिं विधत्ते धर्मो धत्ते श्राममर्धं च मृतं

मृतिं दत्ते मर्त्यं होपाश्रमात्मा पुंसां सुहृन्मित्रो विष्णुमति ।

सुवदनाः श्रीदी इतिमवर्णकः यदन्विष्टुमिदं दीधितिः सुवचनम् ईदृशमर्थं
 किरन्ति निमित्तमर्थकान् यदन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-
 निरपेक्षं निमित्तमर्थकान् यदन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-
 निरपेक्षं निमित्तमर्थकान् यदन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-

४३ । मातृ-विनि ३ - अन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-
 निरपेक्षं निमित्तमर्थकान् यदन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-

अथाचार्यः—अं हो कृतिः । सुहृन्मित्रो विदलोकैः विष्णुमति ।
 अर्धं होपाश्रमात्मा मातो, पुंसां सुहृन्मित्रो विदलोकैः विष्णुमति ।
 इतिमवर्णकः यदन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-
 निरपेक्षं निमित्तमर्थकान् यदन्विष्टुमिदं दीधितिः किर, चिरं ननुम् । इत्य-

ମ ମ ନ ନ ନ

୪୬ । ‘ବାତୋର୍ଧ୍ୱୀୟ’ ଗଦିତା ଧୌ ତଗୌ ଗଃ ।

୩ ୫ ୫ ୫ । ୧ ୫ ୫ । ୫ ୫

ଧ୍ୱାତା ଯୁର୍ଧ୍ୱିଃ ଷଷ୍ଠ୍ୟସ୍ତୁତସ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ନାସ୍ତାଂ ଗଦିତା ହେତ୍ୟାପି ।
ସଂସାରୋଽସ୍ମିନ୍ ଦୃଢ଼ିତଂ ହନ୍ତି ପଂଶାଂ ବାତୋର୍ଧ୍ୱୀଂ ପୋତମିବାଧ୍ୟୋଧିମଧ୍ୟେ ॥

ମ ମ ନ ନ ନ

୪୭ । ମୋ ଗୋ ନୌ ଗୋ ‘ଭ୍ରମରବିଲସିତା’ । ୫

୫ ୫ ୫ ୫ । ୧ ୧ ୧ ୧ ।

ସୁଖେ ସ୍ନାନଂ ପରିହର ନ ଧିରାନ୍ ତାରୁର୍ଧ୍ୱଂ ତେ ଶକଳୟତୁ ହରିଃ ।
ଫୁଟ୍ତା ଧନ୍ତୀ ଭ୍ରମରବିଲସିତା ଭାବେ ଶ୍ରୋଭା କଳୟତି କିମୁ ତାମ ॥

୪୬ । ବାତୋର୍ଧ୍ୱୀୟଂ । ଯସ୍ମାଃ ପାଦି ଆଦି ମଗଧଜାତୀ ଭଗବତ୍ତଦନୁତଗନ, ତତ୍ପରମେକୋ
ନୁହଃ ପୁନରପି ଏକୋ ନୁହର୍ବର୍ଜନେ, ଯେ ବାତୋର୍ଧ୍ୱୀଂ ନାମ ୫୫ ଗଦିତା ଗତା ।

ତଦାହବର୍ବ—ଧ୍ୟାତେତି । ଅସ୍ତ୍ରାତମ୍ଭ, ଶୌରାହସ୍ୟ ନୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିକ୍ରାନ୍ତି ଅବସାପି କାର୍ବ
ଧ୍ୱାତା ଧିଲିତା ଗତୀ, ନାସ୍ତାଂ ଶ୍ରେଣି, ଶୌରାହସ୍ୟବିଷ୍ଣୁବୀରାସବସମଧିବାସକାଳା ସମୁଦ୍ଧ,
ହୁଳସ୍ୟା ଧିଲିହସ୍ୟାପି ଗଦିତା ଶୌର୍ଣ୍ଣିତା ଗତୀ, ଅସ୍ତ୍ରାନ୍ ସଂସାରେ ପୁଂଶାଂ ମାନବୀନା ନୁରିତ
ପାର୍ବ, ବାତୋର୍ଧ୍ୱୀଂ ସଂସାରଜନିତବଢ଼ଃ ଅଧ୍ୟୋଧିମଧ୍ୟେ ସମୁଦୟମଧ୍ୟେ ପୋତ ସାମନ୍ତ ଯେ ହନ୍ତି
ବିନାଶୟତି । “ସାମନାସେ ଯିଷ୍ୟ ପୋତ” ଇତ୍ୟମରଃ ।

୪୭ । ମୋ ଗ ଇତି—ସମ ଆଦୌ ମଗଧ, ତଦନୁ ଏକୋ ନୁହଃ, ତଦନୁ ମଗଧବର୍ବଂ ତାଗ
ଏକା ନୁହର୍ବର୍ଜନେ, ଯଃ ଭ୍ରମରବିଲସିତା ନାମ । ସଦା—ସୁଖେ ଇତି । ସୁଖେ ! ସ୍ନାନ ପରିହର

୪୮ । ସେ ହେଲେ ଐତିହାସେ ବ୍ୟାକ୍ରମେ ‘ମ’ ‘ତ’ ‘ଡ’ ଓ ହୁଣ୍ଡି
‘ନ’ ମନ ବାଦେ, ତାହାକେ ‘ନା/ଡା/ନୀ’ ହୁଏ କହେ ।

• ‘ଭ୍ରମରବିଲସିତା’ ଛାପି ।

४८ । स्या-‘दनुकृष्या’ भतमगमायेत् ।

SUBJECT: TITLES

बद्धबद्धेया मुनिगुम्तिं गोपशुभाचौहतरतिपुरिः ।

वाञ्छितसिद्धौ मयतिपक्ष्य आदिभुक्त्वा भवति न कश्च ।

[illegible][illegible]

৩৭। যে ছন্দে স্তম্ভগানে বর্ণাঙ্করে “হ” “ন” এবং দুইটা “ল”
 ও একটা “ম” গণ থাকে, তাহাকে “অম্ববিন্দিতা” বা “অম্ববিন্দিত”
 বলা হয়।

१४। अदिनां च दशकान् "उ" "ए" "न" च इदानीं "न" यत् वाच्यम्
"ननुकम्" इत्युक्तम् ।

म म म म म

५१ । 'दोधक' मिच्छति भवितुयाद् गो ।
 १ । १ । १ । १ । १ । १ ।

दिव सदीध कदम्बतल्लव्य दोधर तावकनामपदं मे ।
 कदम्बतल्लव्यमिच्छति भवितुयाद् गो ।

म म म म म

५२ । भ्यान् 'मोटनक' तत्रजाय सगौ ।
 १ । १ । १ । १ । १ । १ ।

रुहे पानु मयकलाकुण्डल द्यायुरमहाभटमोटनजन ।
 यः क्षिप्रमेव नकार स मे भवितुयाद् गो ।

५३ । भवितुयात् भवितुयात् परं गो नृपदं कटि कर्णे, तथा दोधक नाम
 गो भवितु । अकारार्थ—द्वेति । यो दोध ! यो दोध वन्ति नृपदं कटि कर्णे नाम । यो दोध ! यो
 'भृगु' मयकलाकुण्डल दोधको दोध इत्यर्थे 'ति' कोषः । तन्मयकोषमे यो दोध । यो
 कदम्बतल्लव्य ! यो दोध । तावकनामपदं लघोर्द्वय इति नाम कदम्बतल्लव्यमिच्छति भवितुयाद् गो ।
 यः क्षिप्रमेव नकार स मे भवितुयाद् गो । अकारार्थ—द्वेति । यो दोध ! यो दोध वन्ति नृपदं कटि कर्णे नाम । यो दोध ! यो
 'भृगु' मयकलाकुण्डल दोधको दोध इत्यर्थे 'ति' कोषः । तन्मयकोषमे यो दोध । यो
 कदम्बतल्लव्य ! यो दोध । तावकनामपदं लघोर्द्वय इति नाम कदम्बतल्लव्यमिच्छति भवितुयाद् गो ।
 यः क्षिप्रमेव नकार स मे भवितुयाद् गो । अकारार्थ—द्वेति । यो दोध ! यो दोध वन्ति नृपदं कटि कर्णे नाम । यो दोध ! यो

५४ । आदिति—मय मय मय तत्रजाय एव मयौ नृपदं कटि कर्णे, तथा दोधक नाम
 नाम इति भ्यान् । अकारार्थ—द्वेति । यो दोध ! यो दोध वन्ति नृपदं कटि कर्णे नाम । यो दोध ! यो
 'भृगु' मयकलाकुण्डल दोधको दोध इत्यर्थे 'ति' कोषः । तन्मयकोषमे यो दोध । यो
 कदम्बतल्लव्य ! यो दोध । तावकनामपदं लघोर्द्वय इति नाम कदम्बतल्लव्यमिच्छति भवितुयाद् गो ।
 यः क्षिप्रमेव नकार स मे भवितुयाद् गो । अकारार्थ—द्वेति । यो दोध ! यो दोध वन्ति नृपदं कटि कर्णे नाम । यो दोध ! यो

५५ । अतिपादे यथाक्रमे 'र' 'न' 'त' 'प' इत्येति 'न' नृप
 यात्र या'कले 'या'कले इत्येति 'र' 'न' 'त' 'प' इत्येति 'न' नृप
 ५६ । अतिपादे यथाक्रमे 'र' 'न' 'त' 'प' इत्येति 'न' नृप
 यात्र या'कले 'या'कले इत्येति 'र' 'न' 'त' 'प' इत्येति 'न' नृप

- ५५ । नमस्तस्यगुरुभिर्य "भद्रिका" ।
 ५६ । "उपस्थित"मिदं ज्ञसौ तादृ गकारो ।
 ५७ । "गिर्यच्छित"मिदं ज्ञसौ तगो गुरुयेत् ।
 ५८ । "उपस्थित" मिदं नमस्तस्यगो ।

[illegible]

॥ १ ॥

[illegible]

१। विद्युत्-विशेषः—एतन्महान्तो जगद्गतं तत्त्वम् एवम् । तद्विद्युत्-विशेषः । तद्विद्युत्-विशेषः । तद्विद्युत्-विशेषः ।

१८ । उपविशेति । अतः उपविशन् ।
 उपविशन् निबध्ने, तन् विद्वत्पुत्र नाम इत्यन् । उपविशन्निबध्ने इति वाच्यम् ।
 उपविशन्निबध्ने, तन् विद्वत्पुत्र नाम इत्यन् । उपविशन्निबध्ने इति वाच्यम् ।

३८ । उपविशति । एत एतन्मयमालम्ब एवौ लभ एवम् एवम् । इति उपविश

১৬। যে হরকে জয়না হলো "সু" একটা "হু" ও "ল" যুগ তৎসব
একটা স্বতন্ত্র থাকে, তাহাকে 'কলিকা' বলে।

৩৭। যে ছন্দে ক্রমশঃ "ক" "খ" "গ" ও "ঘ" বর্ণ আছে, তাহাকে 'কথিত' বলা হয়।

৪৭। যে কাকে ক্রমশঃ "জ" "স" "ত" বহুইনী "য" বর্ণ থাকে,
তাহাকে 'নিপত্তিত' বৃত্ত কহে। (ইহাও বহুভাষ্যে উল্লিখিত।)

১৮। যে হাফে ক্রমণ: হিন্দী শব্দ-
দাফে, যাটা 'উপচিহ্ন' নামে অভিহিত হয়

୧୮ । “କୃପୁବସନିତା” ନାମେ ମୃଗେ ମଃ ।

୧୯ । ଅନବନିତା ଶ୍ରୀ ମୃଗେ ମୃଗେ ମଃ ।

୧୯୧ ୧୯୨ ୧୯୩ ୧୯୪ ।

୨୦ । “ବିଧିହୀନା” ନାମେ ମୃଗେ ମଃ ।

୨୧ । ‘ସାନ୍ତବ୍ୟ’ ଶ୍ରୀ ମୃଗେ ମୃଗେ ମଃ ।

୧୯୫ ୧୯୬ ୧୯୭ ୧୯୮ ।

୧୮ । କୃପୁବସନିତା ।—ଏହା କୃପୁବସନା ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ନାମକ ମୃଗେ ମଃ କୃପୁବସନିତା ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ।

୧୯ । ଅନବନିତା ।—ଏହା ଅନବନା ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ନାମକ ମୃଗେ ମଃ ଅନବନିତା ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ।

୨୦ । ବିଧିହୀନା ।—ଏହା ବିଧିହୀନା ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ନାମକ ମୃଗେ ମଃ ବିଧିହୀନା ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ।

୨୧ । ‘ସାନ୍ତବ୍ୟ’ ।—ଏହା ସାନ୍ତବ୍ୟ ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ନାମକ ମୃଗେ ମଃ ସାନ୍ତବ୍ୟ ନାମକ ଏକ ମୃଗେ ମଃ ।

୧୯୫ । ସେ ହେଲେ କ୍ରମେ: ହୁଏତ ନ” ଏକଟି “କ” ଓ ହୁଏତ “ନ” ମଧ୍ୟ ମାତ୍ର ବାକେ, ତାହାକେ ‘କୃପୁବସନିତା’ କହେ ।

୧୯୬ । ସେ ହେଲେ କ୍ରମେ: “ନ” “ବ” “କ” ଓ ହୁଏତ କୃପୁବସନିତା ମାତ୍ର ବାକେ, ତାହା ‘ଅନବନିତା’ ନାମେ କଥିତ ହୁଏ ।

୧୯୭ । ସେ ହେଲେ କ୍ରମେ: ଦ୍ଵିତୀ “କ” ଓ ହୁଏତ “ବ” ମଧ୍ୟ ମାତ୍ର ବାକେ, ତାହାକେ ‘ବିଧିହୀନା’ କହେ ।

୧୯୮ । ସେ ହେଲେ କ୍ରମେ: “କ” “ବ” “ନ” “ବ” ଓ “ନ” ମଧ୍ୟ ମାତ୍ର ବାକେ, ତାହା ‘ସାନ୍ତବ୍ୟ’ ନାମକ ହୁଏ: ହୁଏ ।

ଜ ଗ ଜ ର

୧୧ । ସଦନ୍ତି “ବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ” ଜତୌ ଜରୌ ।

। ଝ । ଝ ଝ । । ଝ । ଝ । ଝ

ବିଳାସବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ ମୁଖାନିଲେ: ମଧୁର୍ଯ୍ୟ ଯଂ ପଞ୍ଚମରାଗମୁଞ୍ଚିନ୍ ।

ବ୍ରଜାଞ୍ଜନାନାମପି ଗାନଞ୍ଜାଳିନୀଂ ଜହାର ମାନେ ସ ଛରି: ପୁନାପୁ

ତ ଗ ଜ ର

୧୩ । “ତସ୍ମିନ୍ନବଂଶା” ମଥମାଚରେ ଗୁରୌ ।

ଝ ଝ । ଝ ଝ । । ଝ । ଝ । ଝ

ତୈଷ୍ଣବଂଶାଗ୍ନିରୁଦୌର୍ଯ୍ୟ-ଦୌଧିତି: ପୌତାତ୍ବରୋଽଧୌ ଜଗତାଂ ତମୋଽ

ଯଞ୍ଚିନ୍ ମମଞ୍ଚୁ: ଶ୍ରବଣା ଇଦଂ ଶ୍ୟର୍ଯ୍ୟ ତେ କଂସବାୟୁରମୁକ୍ତା ମଧୁରିଦି

ସ୍ୟର୍ଯ୍ୟେ ରାଗବନ୍ଧଂ ଜନୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ ତ୍ୱ ଇଦଂବନ୍ଧଂ ବ୍ୟାପିତେ ।

ସ୍ୟବହୁଷ୍ଠ ସାହିନିକଞ୍ଚୟାଞ୍ଜ ବ୍ରଜ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଛରି ଯୌଗ୍ୟତ୍ୱେ ତସ୍ମିନ୍ନବଂଶାଗ୍ନି କୁଞ୍ଚିତମସ୍ତେ

କୁଞ୍ଚିତୌ ଉତ୍ତୁଷ୍ଠିତ ଆତ୍ମେ ଇତି ଶ୍ରେୟଃ । ଅଥ ମଥାମିମାର ଶର୍ବତା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଇତି ମ

୧୧ । ସଦନ୍ତିତି । —ସ ଦୌ ଜଗଦ୍ଭବତ୍ୟକ୍ତୌ ଯଦନ୍ତ ଜଗଦ୍ଭବତ୍ୟକ୍ତୌ ଯଦି ବର୍ତ୍ତମାନାନ୍

ତତ୍ତ୍ୱ ଇଦଂ ବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ ସଦନ୍ତି କଥୟାମ । ଉଦା—ବିଲ୍ୟାମୀତି । —ସ ଛାରି, ମୁଖାନି

ବିଳାସବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ ବିଳାସବନ୍ଧଂ ବ୍ୟାପିତାଂ ବା ଯତଃ ଯତୌଽଗ୍ନି ଶାଞ୍ଜ । ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ ବିଲ୍ୟ ମଦୌ

ମଧୁର୍ଯ୍ୟ ପୁରାସିତା ପଞ୍ଚମରାଗୀ ଶ ଶ୍ୱାବାଦ୍ୟତମପଞ୍ଚମ, ଷ୍ଟୟ ଶମ୍ଭୁ ଶହିନ୍ ଯଦୌଗାଦ୍ୟ

ବ୍ରଜାଞ୍ଜନୀ ଗାନଞ୍ଜାଳିନୀ ଗାୟତ୍ରୀୟା ଶାଞ୍ଜବ୍ରଜାଞ୍ଜନୀନାମପି ଜାଳ ବ୍ରଜାଞ୍ଜନାପର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରବଣ

ମାନ ଶାଞ୍ଜଦାହିତ୍ୟ ଶାଞ୍ଜବନ୍ଧାଂଶମାନସ୍ତେ ଜହାର, ସ ଯୌଗ୍ୟତ୍ୱେ ଶ, ବ୍ୟାପାନ୍ ପୁନାପୁ ।

୧୩ । ଯଦନ୍ତିତି । —ମଥମାଚରେ ଆଦିବର୍ତ୍ତେ ଗୁରୌ ଯତି ତତ୍ତ୍ୱ ବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ ସଦନ୍ତିତ୍ୟା

ଈଦଂ ଶ୍ୟର୍ଯ୍ୟ । ତୈଷ୍ଣବଂଶାଗ୍ନି ଇତି ଶ୍ରେୟଃ । —ଉଦୌଽକ୍ତୌ ଉଦୟତା ଉଦୌଧିତି: ଶିରୀଷୀ ଯତ୍ତ୍ୱ ଶ ଉଦୌର୍ଯ୍ୟବି

୩୩ । ଯେ ହ୍ରସ୍ୱେ ଛନ୍ଦୋ: “କ” “ଞ” “ଞ” ଓ “ଞ” ଯଦ୍ ଯାଦି ଯା

ତାହାକେ “ବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ” ହ୍ରସ୍ୱ: କହେ ।

୩୩ । ଯେ ହ୍ରସ୍ୱେ ଛନ୍ଦୋ: ଶ୍ରେୟାଦ୍ୟେଷ ଶ୍ରେୟାଦ୍ୟେଷ ଶ୍ରେୟଃ ।

ବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ ଯଦ୍ ଯେହାଦ୍ୟେଷ ଶ୍ରେୟଃ, ତାହା “ବଂଶସ୍ୟବିର୍ଲ” ନାମେ ଶ୍ରେୟଃ ।

न न य य
७२ । वाचाखेन्द्विधा “वेद्यदेवो” समो यो ।

५ ५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

अर्चामन्त्राणां त्व विद्यायामराणामर्चैतेनैकं कृतमभ्यर्चं भक्त्या ।
तत्प्राप्तवान्मन्त्राश्चैते भाविनो ते भ्रातः सम्पन्नाधना वेद्यदेवो ॥

ख ज ख ख
७३ । “प्रमिताक्षरा” मुजसभेः कविता ।

। । ५ । ५ । । । ५ । । ५

अमृतस्य ग्रीकरमिवोदगिरती रदमोत्तिकागुलहरोक्षुरिता ।
प्रमिताक्षरा मुररिषोभयतिर्ब्रजसुध्वामभिजहार मनः ॥
प्रतिकूलतामुपगतं हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय ‘दनभर्तृ’रभूव पतिष्यतः करसदृशमपि ।

इति माघे २।६।

७२ । वाचाखेन्द्विधा ।—वाचाः खैश्च पद्यभिः, सप्तभिश्च अचरेन्द्विधा कृतवन्ति, वेद्य-
देवो नाम इत्यन्वयेन । अतः प्रथमतः समो षडक्षराणि गुरुभिः, ततः छन्दैश्च आदि-
अनुसृज्य अगवदयन् । योको यथा—अर्चैत्यादि । भक्त्या भक्तं प्रति सम्बोधनम् ।
ते भ्रातः । तम् अन्वेषाम् अमराणां देवानां अर्चो पूजां विहाय त्यक्त्वा अर्चैतेनैकमेवा-
र्चित्वेयमिति सुखान्तेन एकत्र नन भक्त्या विष्णुपुराणैश्च एकैकं कृतमभ्यर्चं पूजयः ।
अथवा अत्रि विष्णुदेवे तत्र विधौ अर्चयेत् पूजयेत् इति ते तत्र वेद्यदेवो विद्ये अर्च-
येत् इति तेषामपि निखिलदेवसम्पत्तिनो आराधना अर्चनां सुखदा निष्पन्ना भाविनो
भवन्त्यति । सर्वदेवमग्रे विष्णुः, तस्मिन्नुद्ये जगत्सुहृद् इत्यादियथायात्, विष्णुपूजने
नैव निखिलदेवानां पूजनं भवतीति ।

७३ । प्रमिताक्षर इति ।—मुजसभेर्देवे निबद्धा प्रमिताक्षरा नाम इति कविता ।

७८ । त्थौ त्थौ “मणिमाला” क्रिया गुह्यवक्त्रैः ।

५ ५ । । ५ ५ ५ ५ । । ५ ५

प्रहामरमोलौ रघोपलक्षिते जातप्रतिविम्बा शोभा मणिमाला ।
गोविन्दपदाब्जे राजो मखुराद्यामास्ता मम चित्ते ध्यात्स्व ग्रमयन्तौ ।

८० । मी भः स्मौ चे “जलधरमाला” व्यन्तौः ।

५ ५ ५ ५ । । । । ५ ५ ५ ५

या मक्ताना कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदे जलधरमाला नद्या ।
मव्याकारा दिनकरपुलोकूने कैलोलोला हरितनुरध्यातु सा वः ।

७८ व्याप्तिः ।—यत्र तमसा यमस्य ततोऽपि तमसो यमस्य वर्धते, तत्र मणिमालानाम उक्तमर्थेन । एषा गुह्यवक्त्रे षड् भिर्वर्षेन्द्रिया भवति अत्र षड् भि-
रक्षर्येति कर्षयेत्यर्थः ।

उदाहरण—प्रहामर ।—रघोपलक्षिते चन्द्रकालादिमन्त्राभि लिङ्ग आचित्रे प्रहामर प्रचता
य चमरा देवास्तथा मीमी किमटे जात मक्ताना प्रतिविम्ब काश यस्या सा
जातप्रतिविम्बा अतएव माया रक्तवदा मायमाना मणिमयश्चक्रम्वदया गोविन्दस्य
पदाब्जे चरचाम्बुज तन्निन् मखुराद्या नद्याना राजो शेष, मम चित्-
मनसि ध्यात्वा मोक्षालम्कार ग्रमयन्तौ सतो चात्ता वर्धताम् । “प्रज्ञोऽवन्तकायः स्वातु”
“चक्राक्षिरोटिरेण्य सद्यता मौलवच्छय ।” इत्यमरः । शीतलचरचनक्षत्रयो प्रचमना-
ममराद्या मणिमयकिरोटिषु प्रतर्जित्वा सतो तत्र मणिमाला इव शुद्धमेवत्यर्थः ।
अत्र मखुराद्या मणिमालात्परोधान् दृषत्वाप्तद्वारः । स च आश्चर्यनिष्ठानुशायित इति ।

८० । मी भ इति ।—मीन् यदि चन्दो मयस्य तदनु मयस्य, तदनु मयस्य तदनु

७७ । अटिणामे क्रयणः एकौ ‘उ’ एकौ ‘द’ तत्र एकौ ‘उ’
७ एकौ ‘व’ तत्र एकः इव अक्षरे षड् वाकिले ‘मणिमाला’ इत्येव ।

८० । ये ह्यने अटिणामे क्रयणः एकौ ‘म’ एकौ ‘उ’ एकौ ‘ग’

ত ম জ র
৮৩। ধীরেৰমাণি “নলিতা” তমৌ জরৌ ।

ন ন ম র
৮৪। ননমরমহিতা গদি “তোজ্জনা” ।

ন জ ম য
৮৫। হুহ “নবমানিকা” নজমযৈঃ স্যাৎ ।

ইতি উপসংহাৰঃ ।

৮৩। ধীরেঁরিলি।—যথ্যাৎ ঘাটে খাদী তমৌ নখৌ নদন্ জরৌ নখৌ মক্কেলম-
বয়ং ধীরে' পশ্চিমে নলিতা নাম অমাকি চক্কা ।

৮৪। নমিতি।—ননমরমহিতা ননমরৈর্মহৌর্নিবহতা বহুতঃ । তোজ্জনা নাম
নহিতা চক্কা ।

৮৫। হুহিতি।—নজমযৈর্মহৌর্নিবহতা হুহ হুহ যাম্বে নবমানিকা নাম
চলি. স্যাৎ ।

৮৩। যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমশঃ একটী “ত” একটী “ভ” একটী
“জ” ও একটী “র” থাকে, তাহা ‘নলিতা’ নামে পণ্ডিতগণকর্তৃক কথিত
হইয়াছে ।

৮৪। যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমশঃ দুইটী “ন” গণ একটী “ভ” গণ
ও একটী “র” গণ থাকে, তাহা ‘উজ্জনা’ নামে কথিত হয় ।

৮৫। যে ছন্দে প্রতিপাদে ক্রমে একটী করিয়া “ন” “জ” “ভ”
“র” গণ থাকে, তাহাকে ‘নবমানিকা’ ছন্দঃ কহে ।

हृत्तिः १२] हितोयः स्तवकः ।

८६ । पञ्चमुनि भूमौ स्यात् मधुता "ममना" ।

८७ । "मलित" - मभिहितं नी म्नी नामतः ।

८८ । "दुतपदं" भवति ममनयायेत् ।

८९ । सर्वे मा यस्मिन् मोऽयं "विद्याधारः" स्यात् ।

८६ । पञ्चेति ।—पञ्चा पादौ कादौ ममनयायेत् तदनु ममनयायेत् सर्वे, इयं नामा नाम इति ज्ञात । यत्र पञ्चे, यत्रमेव सर्वे; यति सर्वेया ।

८७ । मभिहितं ।—इत्य पादौ कादौ ममनी ततो ममनयायेत् इति नामतः ।

८८ । दुतेति ।—यत् यदि ममनया यथा सर्वे, तदा दुतपदं नाम इत्यन्वयः ।

८९ । सर्वे इति ।—यस्मिन् (वादकावापादकवर्त) सर्वे मा दीर्घा इत्यर्थः ।

८६ । वे ह्येव अतिपात्रे ऊरुपः "एकौ 'त' एकौ 'द' द्वौ 'त' न" नप वाक्य, एवम् ऊरुप एकम् ऊरुपे एवम् नपे मधुना दति वाक्य, तादाक्य "ममना" इत्येवम् ।

८७ । वे ह्येव अतिपात्रे ऊरुपः "द्वौ 'त' एकौ 'द' त्रौ 'त' न" नप वाक्य तादाक्य "मलित" इत्येवम् ।

८८ । वे ह्येव अतिपात्रे ऊरुपः एकौ 'त' एकौ 'द' द्वौ 'त' त्रौ 'त' न" नप वाक्य, तादाक्य "दुतपद" इत्येवम् ।

८६ । जभो मजो गिति रुदिरा चतुर्थैः ।

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32

पुनातु वो हरिरतिरासत्रिषमो परिधमनु ब्रजतनिराङ्गनालारे ।

ममीरगोडुमितस्तान्तरात्मगी ययः । भक्तारज्यमात्मभूदः ।

समृद्धो विबुधसंख्यः परमायः श्रुतान्वितो दयारघ इत्यादायम् ।

गुणैर्बर्ग मधुनदितस्तुनेन यं मनातनः पितरमपागमः मयम् ।

इति मही नदी

२६ । जमाविति ।—यथाः यदि चादी जमनको तदनु च मज्जनको एवम् ।
यथा इति १०० वचिरा नाम, यस्यां अनुसृतदनु मज्जेन च वर्येतिः आर्या ।

पुनात्विति ।—यतिरासविधमो यतिशयेन रासविद्यायै हरिः, समीपेन पर्यवे-
 सन्नसितां चालिता या सताः तामास चक्रगन्तम् चक्रा गच्छतीति तयोक्तं, मन्त्र-
 रत्नं यवनेन चयनं तमालभूषणं तमान्नाख्यतर्क्यया मन्त्रचक्राङ्गनाकरे मन्त्र-
 शोकुलस्य या चक्षिरा मनोहरा चन्द्रा रमणीयामास चक्रे मध्ये परिव्रजन् धनदये-
 न्मन्त्रं इत्यर्थः । यं पुद्गलं पुनातु ।

अदाहरणान्तरम् अभूदिति ।—विशुधानां ईशानां पण्डितानां वा मन्त्रा निष्
विबुधसस्र । राजप्रह्वन् सखाति राजाङ्गं सखिभ्यष्टब् इति वा समासः । पराङ्
मन्त्रं तापयतीति परमप । बह्वलिङ्गेत्यादिना निपातितः । सुतान्वितं सूयन्ते इति
सुतानि शास्त्राणि तैरन्वितं, युक्तः समधीतयासा इत्यर्थः । दशरथ इति नाद्या अदाह्व
विश्यात नृप राजा अभुङ्ग आसीत् । सनातनो नारायणः सुवन्दितश्चन्द्रेण रावण
वधादिरूपमगदुपकारमार्जितं गृहे धैर्यादिभिः वरं गेहं च (नृपम्) स्वयम् आश्रमा
पितरम् अयःप्रसन्नं जनकत्वेन अङ्गीकृतवान् ।

২৬। যে ছন্দে প্রতিশব্দে ক্রমশঃ একটী “ক” একটী “ত” একটী “স” একটী “জ” ও একটী “গ” গণ থাকে, এবং প্রথম চতুর্থ অক্ষরে নাগ নবম অক্ষরে যতি থাকে, তাহাকে ‘কচিকা’ ছন্দ বলে।

म न व न व

१०२ । मजसा जगो ध भवति "प्रबोधिता" ।

। । ६ । । । । ६ । ६ । ६

अयिता अयाचट्टमाननिद्रा रतिहेलिकुडनिलये विलासिनी ।
मुरहेरिया अयचछर्जनादिना धितमाततान मयदि प्रबोधिता ।

म न न र व

१०३ । भवति "सुमेन्द्रमुख" मजो जरो गः ।

। । । ६ । ६ । ६ । ६ । ६

सुबभुज बोधैभरं हरिं मदाभ्या युधि समुपेय न दानवा जिजीवु ।
सुधितसुमेन्द्रमुखं मजा लदेय क नु धनु विप्रति जीवन्मय योगम् ।

(१०२) मजसीति ।—अभ्याः साई जलसिन्धु, मवेभ्या पर मवी लिखी या प्रबोधिता

नाम इति भवति । प्रबोधितामनुमाविष्टीर्नयन्त एकमेव नामनिदानं कृत्वा वि-
प्रति क्रियम् । अयचट्टिन्महादि इत्यने, अया चत्तरमाचरतन्परिचितो अप्रति-
विप्रतिगतो, अया विद्युती, बोधैरिजमानवो विप्रतिप्रतिप्रतिप्रति ।

अयिनि । अया निष्ठा अट्टला अयना या माननिद्रा मया विमुला रतिहेलिकुड
निलये अयिता विलासिनी आचिद्वीरवमयो, मुरहेरिपुत्रा वीरवमो अयचछर्जनादिना
अयचछर्जनादिना अयदि अया प्रबोधिता मती जितम् ईश्वराम् आलताम नामम्
अनुचदिति भावः ।

१०३ । ये हन्ते अतिनामे क्रमे एकटी "म" एकटी "न" हरी
"म" अ एकटी "न" गण बाके, तां "कमलम" नामे कथितम् ।

१०४ । ये हन्ते अतिनामे क्रमे एकटी "म" एकटी "न" हरी
"म" एकटी "न" अ एकटी "म" गण बाके, तां
कथितम् ।

- १-६ । "उपस्थित"मिटं लुप्तो तप्तो यदि शुभः स्यात् ।
 १-७ । जप्तो सप्तो गो भवति "मञ्जुवाणिनो" ।
 १-८ । "कूटजगति"मंजो समर्पितो शुभः ।
 १-९ । इदं "कन्दर्प" यत्र येभ्यस्तुभ्यो गः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

१०६ । सुप्रेति । बहिः कर्मणः सम्यक् तथैवाऽस्य कर्मणः एवो दुष्टस्य ज्ञानम् दर्शने,
तदा बुद्धस्य स्वच्छिन्ने नाम कर्तुं श्यात् ।

१०७ । अनादिनि ।—अथाः पादे द्वितीये लक्षणः लक्षणः अथवा, लक्षणानाम् अथवा
अथवा अथवा, या लक्षणः द्वितीये लक्षणः अथवा ।

[illegible]

१०८ । इदमिति ।—अथ इति अत्रार्थः, अथर्वणः परम् एवो दुर्धर्षति, १०८
अथर्वणः परम् एवो ।

"ই" ও "একটী" "ব" সহ থাকে এবং প্রথম বর্টার পরে ও শেষ সপ্তম্যকারে
যদি থাকে তাহাকে 'চল্লসেরা' ভুল করে।

১০৬। যে হাতের ঠটিগারে জন্মে এক একটী “জ” “স” “ড” ও “ন” স্রব এবং একটী শুকনো থাকে, তাহা ‘উপজিট’ নামে কথিত হে।

১০৭। যে হাশের প্রতিপাদ্য ক্রমণঃ এক একটী “জ” “ঙ” “দ”
“জ” ও “দ” গণ থাকে, তাহা ‘ইক্যানিনী’ নামে কবিত্ত হয়।

১০৮। যে হ্রস্ব প্রতীকারে ঋদ্বাঃ এক একটী "২" "৩" "৪" "৫" "৬" ও "৭" গণ থাকে, এবং প্রথম ও দশমাবধিরে বসতি হয়, তাহাকে "কুটমগতি" বলে।

୧୧୦ । ଏତେ କ୍ରମାତ୍ତତ୍ତ୍ୱସଂଗ୍ରହାଂ ଗଣା
 ଗଣାନ୍ତତୋ ଯଦି ନିହିତୋ ମହୀପତେ ।
 ବୈଦ୍ୟଂ ଦୈର୍ଘ୍ୟମତି ଯତିଃ ଶୋଭନା
 ନାଗାଧିପୋ ବଦତି ତଦା “ପ୍ରମାବତୀମ୍” ॥

इति वनरजावल्याम् ।

ସର୍ବରୀ: (ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରା ପ୍ରତି.) ।

ମ ମ ମ ମ ମ ମ ମ

୧୧୧ । ମୋ ଗୌ ନୌ ମସ୍ୟେ ଚ୍ଛୁରନବମି-“ରସସ୍ବାଧା ।”

୧ ୧ ୧ ୧ ୧ । । । । । ୧ ୧ ୧

ଯୋର୍ଥାଗ୍ନୋ ଯେନ ଲ୍ପାତ୍ତି ରସସ୍ବାଧାତ୍ ସିନ୍ଧେ

ଦୈତ୍ୟେନ୍ଦ୍ରେ ଜାତା ଧରସ୍ପିରିୟମସସ୍ବାଧା ।

ଧର୍ମାସ୍ଥିତ୍ୟର୍ଥେ ପ୍ରକଟିତତତ୍ତ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧ:

ସାଧୁନା ବାଧା ପ୍ରଶମୟତୁ ମ କସାରି: ।

୧୧୦ । ଏତେ ଇତି ।—ଏ ମହୀପତେ ଗଣା: । ଯଦି ଏତେ ତତ୍ତ୍ୱସଂଗ୍ରହାଂ ଗଣା
 କ୍ରମାତ୍ତ୍ୱେ ଭବନ୍ତି, ପଞ୍ଚାଶତାଦୃଶ ଏକୋ ମୁହର୍ମିହିତ ଲାପିତ, ଜାତ, ପରମ୍ବୁ ବୈଦ୍ୟଗୁର୍ଭେ,
 ବୈଦ୍ୟଂ ଦୈର୍ଘ୍ୟମତି ଯତିଃ ଶୋଭନା ଶୁଭଦା ଯତିଃ ଭବତି, ତଦା ନାଗାଧିପ: ସିଂହ: ପ୍ରମାବତୀ
 ମ.ମ ଛନ୍ଦେ ବଦତି ଶବ୍ଦଋତି ।

୧୧୧ । ସେ ଛନ୍ଦେ ପ୍ରତିପାଦେ ଶବ୍ଦର ଚାରିଜି “ସ” ୩୩ ଥରେ ଏକଜି “ମ”
 ୩୩ ଥରେ, ତାହା ‘କବୁକ’ ଛନ୍ଦ ।

୧୧୨ । ସ୍ବର ପ୍ରତିପାଦେ ଶବ୍ଦର: ଏକ ଏକଜି “ତ” “ଡ” “ନ” “ବ”
 ଓ “ସ” ୩୩ ଥରେ, ଏବଂ ଶବ୍ଦର ଚତୁର୍ଥାକ୍ଷରେ ଥରେ ନବମାକ୍ଷରେ ଚାରି
 ଥରେ, ତଦେ ନିବଳାଚାର୍ଯ୍ୟ ସେହି ଛନ୍ଦେ ‘ଅତୀବତୀ’ ବଳିତା ଥାଉକେନ ।

Figure 1

११२ । अथ "वसन्ततिलक" तमजा जगो गः ।

5515015 1 5155

पुनः समस्ततिष्ठकं तिष्ठकं, यद्वान्दा-

लोद्यापः पिबन्तुं कसुमय रीतिः ।

सात्यमेव पुण्यं हरिर्भक्त्याद्रिवाती

यातो हरिः स मधुरा विधिना हताः स्वः ।

सिद्धिदत्ता ऋषिः ।

१११ । न इति ।—इत्या, पार्द आदी मन्त्रकादमन्त्रं सुब्रह्म ततो मन्त्रादर्थं
व मन्त्राः स्यात्, यच्चैः नर्देव अर्चते इत्यर्थः सा अमुन्माया नाम उक्तं स्यात् ।

सहायक—दीर्घायावति ।—दीर्घ (दीर्घान्) एवमात्मा सुहृत्वरत्नात् लभति ।
 अत्रादि दीर्घं साधयामिह अत्रि, तत्रिन् दीर्घान् अत्रि अत्रि पानिनि
 निहति इति साध । इति अत्रि अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् ।
 अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् ।
 अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् ।
 अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् अत्रिन् ।

११२ : अ धर्मिणि ।—यस लभका धर्मको जगत्तर्फ मुह्युत्पन्न कर्मक भवन,
वसन्तानिर्वा नाम अ यम् । वसन्तानिका उद्दिष्टो सिद्धीश्वरायम् ।

महती । (उद्दिष्टायता इति) ।

১১১। যে স্থলে প্রতিপাদ্যে ক্রমশঃ একটি “ন” হইতে “ম” হইতে “ন” মন থাকে, এবং প্রথমতঃ শব্দাকারে পরে মন্যাকারে বর্তি থাকে, তাহাকে “অন্যথা” কহা য়ে।

११४। जनभजनमिति "महर्षकलिका"।

Introduction

अथयति कुसुमद्वय कलिका प्रमद्वनभवा तव भुवि तता ।

विरहविषदि मे प्ररयमिह ततो मधुमयनगुणधरयमविरतम् ।

अवयवीति ।—कुसुमानि प्रहरणानि वाचा वक्ष्यन्त्युच्यते ई कुसुमप्रहरणः ।
 पुष्पेभ्यः । तत्र अनुचि वाये तथा आरोपिता वमदाया वने वमदवयवम् । समाने
 वाकारकम् । अत्र पुरोहितवर्गं “तदेव वाचं वमदवयवमनुचिचितम्” इत्य-
 न्वयः । तद्वत् समानां कृत्वा कोरकं अवयवीति मिति शेषः । ततस्तस्मात् द्विती-
 यं तद्वत्त्वदायां विरहविषयं विरहस्य सत्यं सत्यं दैवविष्टं सचित्तवदिति
 अनुमयनः कोरकं तस्य मुक्त्यां कार्यं चित्तमद्वैतं मम मयं रक्षककर्म । विरह-
 विषयायां वाच्यद्विगुणताद्वयता कल्पितम् । “अर्थं प्रहरचित्तोः” इत्यन्वयः ।

ম ল স ন ন

১১৮। “হৃদ্যবদনা” ভজসনে: সগুরুযুগ্মৈ: ।

হৃতি ইত্যবশ্যেঃ ।

১১৯। ননতজগুরুগৈ: সমুযতি “নদৌ” স্যাৎ ।

১২০। “লক্ষ্মী”-রত্নবিরামা মৃশৌ তনৌ গুরুযুগ্মম্ ।

১২১। ত্রিনননগগিতি যসুযতি “সুপবিত্রম্” ।

১১৮।—পর্যায়তগুরুযুগ্মসংহিতৈর্মংসননগগৈর্নিবদ্ধা হৃদ্যবদনা নাম ইত্যবশ্যেঃ ।

১১৯।—পর্যায়তগুরুযুগ্মসংহিতৈর্মংসনতজগগৈর্নিবদ্ধা নদৌ নাম ইত্যবশ্যেঃ ।

মসমাশ্বরেঃ ইতি কার্শ্বা ।

১২০।—পর্যায়তগুরুযুগ্মসংহিতৈর্মংসননগগৈর্নিবদ্ধা লক্ষ্মী নাম ইত্যবশ্যেঃ ।

যসুযতি সমসমাশ্বরে: ইতি: কার্শ্বা ।

১১৮। যদি ঐতিপাদে ক্রমে: হুইটী ‘ন’ হুইটী ‘ত’ ও হুইটী ‘ম’
নন বাদে এবং দশমাক্ষরে যতি থাকে, তবে তাহাকে ‘নান্দৌ’
হইবে ।

১১৯। যাহার ঐতিপাদে ক্রমে “ত” “ল” “ন” “ন” বর্ণ
হুইটী অন্তর্বর্ণ থাকে, তাহাকে “হৃদ্যবদনা” কহে ।

১২০। যাহার ঐতিপাদে ক্রমে হুইটী “ন” একটি “ত” একটি “ম”
ও হুইটী অন্তর্বর্ণ থাকে এবং দশমাক্ষরে যতি থাকে, তাহা “নদৌ”
হইবে ।

১২১। ঐতিপাদে ক্রমে এক একটি ‘যু’ “মৃ” “ত” “ন” বর্ণ
হুইটী অন্তর্বর্ণ থাকিলে এবং দশমাক্ষরে যতি থাকিলে “লক্ষ্মী”
হইবে ।

ନ ନ ନ ନ ନ

୧୨୫ । 'ଏକସ୍ମିନୌ ବିଦ୍ୟୁନ୍ମାଳାପାଦୌ ଚେ' ଶୌଳାଶିଷ୍ଠ: ।

୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫ ୫

ପାଦାଢ଼ୀ ଗୋବିନ୍ଦ: କାଶିନ୍ଦ୍ରୌକୁଳସୌଧୌଚକ୍ରେ

ରାଶୀଘାଟକ୍ରୌଢ଼ମୌମି: ଶାଢ଼ି ଶୌଳାଶିଷ୍ଠ: ।

ମନ୍ଦାକିନ୍ୟାଶୌରୋପାନ୍ତେ ଶ୍ଵେତକ୍ରୌଢ଼ାମିର୍ଲୌଳା

ଯଦ୍ଦେବାନାମୌଘ: ଶ୍ଵର୍ଣ୍ଣସ୍ଥାମି: ଶ୍ଵେତନ୍ତୌମି: ॥

ନା କାନ୍ତେ ପଦଧ୍ୟାନ୍ତେ ପର୍ଯ୍ୟାକାଶେ ଦିଶେ ଶ୍ଵାସୀ:

କାନ୍ତଂ ବକ୍ତୁଂ ହୁସଂ ପୂର୍ବେ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ମତ୍ତା ରାଶୌ ଚେତ୍ ।

ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵାମି ପାଟସ୍ତେତସ୍ତେତୌ ଗାଢ଼: କୁଂ ପାଞ୍ଚାଳ

ତତ୍ତ୍ଵାଢ଼ାନ୍ତେ ହର୍ଷୋଽସ୍ୟାନ୍ତେ ଶ୍ରାବ୍ୟେକାନ୍ତେ କର୍ଷଣ୍ୟା ॥

इति कश्चिद्विपरचः

ଆଦ୍ୟ ନିହିତେ ସ୍ଥାପିତ ୩୫ ସେନମ୍ ଉତ୍କଳାବୟବୀ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵୋପାଦୟତୀ ଏତଦ୍ଵା ପ୍ରଥମପୁରି
କ୍ରୌତସୌକୁଳାବିନାଶା ବାଧା ପାତୁ ରଚନୁ ବ୍ରହ୍ମାନ୍ ଗନ୍ଧାନ୍ ବା ଇତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

୧୨୫ । ପଞ୍ଚିତି ।—ପୂର୍ବୀକ୍ଷମର୍ତ୍ତ୍ତଦୌର୍ଦ୍ଧାଞ୍ଚରପାଦଚ୍ଚଟିତା ବିଦ୍ୟୁନ୍ମାଳା, ଏକ
ପାଦୌ ଏକସ୍ମିନୌ ଏକାଚରକ୍ରୌତୌ ଚେତ୍, ଶୌଳାଶିଷ୍ଠ ସ୍ୟାତ୍, ଶୌଳାଶିଷ୍ଠନାମହତସ
ଦୌର୍ଦ୍ଧପଦସ୍ତଦ୍ଵାଚ୍ଚରଚ୍ଚଟିତା ସ୍ଵାଦିତି ହୃଦୟମ୍ ।

ଉଦାହରଣ—ପାଦାଢ଼ୀ ଇତି ।—କାଶିନ୍ଦ୍ରୌକୁଳସୌଧୌଚକ୍ରେ କାଶିନ୍ଦ୍ରୌ ଗ୍ରହଣା,
କୁଳେ ଶୌର ଗମ୍ ଶୌଧୌଚକ୍ରେ ବନସୌଧୌତମ୍ବୁର୍ଦ୍ଧୟ: ତଦ୍ଵିନ୍ ରାଶୀଘାଟ, ରାଶୀଘାଟ ଶ୍ଵ
ବିହରନ୍ତ ବା ଗୋଷ୍ଠ: ଗୋଷ୍ଠାଢ଼ନା: ତାମି ଶାଢ଼ି ଶବ୍ଦ ଶୌଳାଶିଷ୍ଠା ଶବ୍ଦ ତଥାସ୍ମିନ୍ ଇତି

୧୦୫ । ଶାଢ଼ିମା'ବ୍ଦ ସଂକ୍ରମେ 'ନ' 'ନ' 'ମ' 'ବ' 'ବ'—ଏହି ମମ
ବାକିନେ ଶ୍ରେୟ: ଶ୍ରେୟଃଃ ଅଟେବାକ୍ତେ ୭ ଅଟେ ମମବାକ୍ତେ ଇତି ବା
"ବାନିନୀ" ହୁଏ ବା ।

र ज र ज र

१३०। “तूष्कं” समानिकापदद्वयं विनास्तिमम् ।

५। ५। ५। ५। ५। ५। ५। ५। ५। ५।

मा सुवर्णक्षितकं विकाशि भृङ्गपुरितं

पञ्चशण्वाण्जालपूर्णं देमतूष्कम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्यमासि माधवे

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥

१३१। विपिनेति ।—नमनरेवतुष्कं गेयं, यस्य पादो वधितो भवेत्, तन् विपिनेति त्वत्वं नाम हन भवेत् ।

उदाहरति—विपिनेति ।—सुस्थः मनीरमः हरिः शोक्लः, वसुधावसि वसुधावसि विकसितं प्रफुल्ल मधुना पुष्परसेन कृतं सत्पादितं मदी मलता येन तावत् अथवा मधुना वसुधावसुनाः कृती मदी येन ते । अथहि आहारभर्ति कुर्वन् मधुवै, मधुवै, इत् स्थात मलवमलता मलपाचनवापुना, रचितं कारितं मालं व दस्य विपिनित्वक वनतिभक्तकुसुमम् आशोचयन् पश्यन् तन् वनपुवतिभिः व विहरति अ विहार कृतवान् ।

१३२। तूष्कमिति ।—“मो वनो समानिका तु” इति समानिकापदपूर्वमभिहितम् । तत्समानिकापदद्वये अस्तिमाचरं विना स्मितं तन् वल एव, वा भवति इति निर्दिष्टतायै ।

उदाहरति—मा सुवर्णेति ।—इ अन्वनिधे । कलाः सुवर्णादिषु चट्टिभिः तावन्निधि एव तद्विषय इत्यर्थः, तत्सुवर्णोपलभः । इ माधवः शोक्लः सा वीर्य राधिका इत्यर्थः । अत्र माधवे वैराग्ये मासि । “वैराग्ये माधवे राधः” इत्यमरः ।

३०७। राधावि आशुनाः वपा हरव ‘म’ ‘न’ न् एतत् होती ‘इ’ व वपाक, दासि “विपिनविपिने” इत्यादि ।

५५५५ । । । । । ५ ५ ५ । ५
 विषष्टसर्ग गलितचिकुरा धोताधरमुटा
 म्नायत्पक्षावलिकुचतटोष्ठाभोभितरला ।
 राधात्यर्थे मदनललितान्दोलाऽलसवपुः
 कंसाराति रतिरसमहो चनेऽतिचटुलम् ॥

न न म न र र

१५३ । नञभञ्जरेः सदा भवति “वाणिनी” गयुरैः ।

। । । । ५ । ५ । । । ५ । ५ । ५ ५

स्फुरतु ममानिऽथ ननु वाणि नोतिरम्यं
 तत्र चरणप्रमादपरिपाकतः कवित्वम् ।
 भवजलराशिपारङ्करणचम मुकुन्दं
 सततमहं क्षयेः स्वरचितेः स्वयानि निधम् ॥

उदाहरति—विभजेति ।—विषष्टा श्रुताः अङ्गमाया यस्याः वा, अविर्गता
 गित्तिषष्टया धोताधरमुटा पाटभोभूताधरलाया म्नायको मनिना पञ्चाशन्नी पञ्च
 वर पाटमे कुचतट म्नाय तयाभूता उष्ठाया दोर्वेभ्याः ऊर्ध्वे ५५ ५५
 निःप तातित्रयेण दुर्वेभ्यः, मदनभूतिभेन वा, मविनामेन वा चान्दोला चणचमं
 चनम लक्ष्मी चार्द्राया वा रात्रि, चणचमे चोदचम चतिचटुलं द्विपुत्रमे रमि
 रचमुराह चने । चटु इत्यङ्गुलि । मुरलमदितायास्यि रात्र्याया पुनश्च रिद्रिद्रावी
 म्नायत्पक्षावलिकुचतटोष्ठाभोभितरला ।

१५३ । नञेति — गयुरैर्विभज्यते विभज्यते नाम इति भवत्येवम् ।

१५४ । विभज्यते अदिताया यस्याः वा, अविर्गता अदिताया यस्याः वा, अविर्गता
 अदिताया यस्याः वा, अविर्गता अदिताया यस्याः वा, अविर्गता अदिताया यस्याः वा, अविर्गता
 अदिताया यस्याः वा, अविर्गता अदिताया यस्याः वा, अविर्गता अदिताया यस्याः वा, अविर्गता

(क) । भो रयना नगौ च यस्यां "वरयुवति"रियम

इति इतरवाक्ये

(ख) । सो नो भतयगकारयुतये दिह "वालाख्या"

इति

चत्वारि । (सप्तदशाक्षरा इति) ।

य म न स भ ल व

१६१ । रसै रद्वै श्चि वा यमनसभला गः "शिशुवि

। १ १ १ १ १ १ । । । १ १ १ १ १ १

करादस्य धष्टे ननु शिखरिणौ ह्ययतिशिथी-

विलोनाः १मः मत्थं नियतमवधेयं तद्विलैः ।

इति अष्टादशोपासुपितनिभृताल्लापजनितं

स्मितं शिखरिणौ करादवतु गोमर्दनधरः ।

१६० । (क) लमिष भ र व न न ग नचैरचित्ता वरयुवतिर्नाम इति

१६० । (ख) लमिष त न म त य न्-वचैरचित वाक्यानाम इति भवति

१६१ । रसैरिति । लमिष य म न स भ ल-वचैः वक्ष्येन गुरुणा च यति

नष्टे, रद्वैः रकारद्वैव चचरैः, विज्ञा कृतवतिः शिखरिणौ नाम इति भवेत् ।

उदाहरणं—चत्वारि ।—ननु भो "वरावचरवाक्यानुशासनात्मकं"

१६० । ८९ इत्यत्र अतिपादे मयल अक्षरद्वे चक वाक्ये
"अवधेय" नावे कथित इति ।

१६०-क । अतिपादे वषाङ्गमे 'ठ' 'ड' 'ड' एव इति
एकरी 'य' नन वाकिले तादा 'वरयुवति' इत्यः इति ।

१६०-ख । यदि अतिपाद वषाङ्गमे 'ठ' 'ड' 'ड' 'ड' 'ड'
—एवै सकल नने लङ्गित इति, तदा 'वरा' 'वरा' 'वरा' 'वरा' 'वरा'

न स म र म न र

१६५ । नममरसला गः पङ्क्वेदं ह्यै "हरिणी" मता ।

। । । । । ५ ५ ५ ५ ५ । ५ । । ५ । ५

व्यधित स विधिर्नैवं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगच्छाद्-

ब्रजमृगद्वयां सन्दोहस्योद्भवमनश्रियम् ।

यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरं

व्यकिरदधिकं यडाकाङ्क्षे विलोलविलोचनम् ।

न न म म म न न

१६६ । यदि भवतो नजौ भजजला गुरु "नईटकम्" ।

१६५ । नममेति — यस्या पादौ चादौ नममरसा मन्त्रास्तदनु एवौ वा एव
गुरु पङ्क्वेदं ह्यै, सप्तमैव कृतयति सा हरिणी नाम उक्ता मता इति ।

उदाहरण—व्यधितेति । स निर्मोचदयतया प्रसिद्धा विधिः सृष्टिर्वा १।
निश्चित हरिणीगच्छान् मृगीसमूहान् मयनश्रियं नेवमीमां सगच्छा ब्रजमृग
ब्रजपुष्पतोनां सन्दोहस्य समुहस्य ब्रजमयनश्रियम् रमणीयनेत्रमीमां व्यधित निश्चि
कान् । यत् यस्यान् द्वौ पद्यं ब्रजमृगद्वयां सन्दोह निश्चयः दूर्वाश्यामे दूर्वापर्वणि
श्यामलपत्रे यदा यडाकाङ्क्षा यस्मिन् तस्मिन् ज्ञातम्पुङ्गे दयार्थं, मुरारिकलेवरं योद्भवमी
विलोचनं सृष्ट्यं यत् विलोचनं नेत्रं तत् चक्षुः सर्वदा अधिकं कालिष्यत् क्वि
चपलम् । दूर्वाश्यामे हरिणीनां इति सप्तमैव सम्पुङ्ग पततीति भावः । "लोचनं
सदृशं" इति मरः ।

१६६ । यदोति ।—यदि चादौ नजौ नजौ भवत, तदनु भजजला तथा मति.

"न" नाने चठिठ ह्यै एवम् व्यधितः षड्वर्णकः नाने षड्वर्णकः उदयनी
मृगद्वयां इति पाठः, उदा "यडाकाङ्क्षा" इत्युक्तम् ।

१६६ । यदोति ।—यदि चादौ नजौ नजौ भवत, तदनु भजजला तथा मति.
"न" नाने चठिठ ह्यै एवम् व्यधितः षड्वर्णकः नाने षड्वर्णकः उदयनी
मृगद्वयां इति पाठः, उदा "यडाकाङ्क्षा" इत्युक्तम् ।

00 1 00 1 00 1 00 1 00 1 00

प्रत्यक्षनिष्ठासमस्तमृत्तिष्ठाविशेषमन्त्राय

मच्छमदभं प्रयमज्जनवाधितकस्यतहम् ।

विभ्रमभिनीति कोऽपि सुखतो सुदितेन हृदा

६ निरपदावलो चटितनहुं टकिं न खविः ।

१४०। जयचरुमागरेयंतियुतं यदि "कोविलकम्" ।

10 005 1 154 154 15

समदरयोग्य मन्त्रभाष्यमीदृश

सुधसमयागमे साहसिनिमिहसितम् ।

मनुष्य एव एषो मनु एवमेष मनुः शब्दान्, तदा मर्त्यलोकं गन्तुं शक्नोति । दुर्दिनं
मनु मनुर्निर्दिष्टोऽप्यस्मिन्लोकात् विनिवृत्तत्वा निर्देष्टव्यं, एवं निर्दिष्टं संख्या च न
कालमासीति भाव्यते । अथमनुमनु मनुर्गोत्र एव ।

[illegible]

१६०। इति ।—इति पूर्वोक्तं नष्टं च वदन्नुवाचैः, सप्तमवदन्नुवाचैः-
 त्रिपुण्ड्रधरः, तदा श्रीविष्णु नाम इव ज्ञात् ।

୧୭୬। ଦ୍ଵି-ଘଟିତମାନଙ୍କର ସଂକଳନେ “ନ” “କ୍ଷ” “ତ” “ଜ” “ଝ” “ଞ”
ମାନଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେ, ତଥେ ତାହା “ନକ୍ଷିତ୍ତ” ନାମେ
କଥିତ ହେ ।

১৬৭। উক্ত নথিটক লক্ষ্যেই সফলপুনির্বাসনে বহিঃপ্রবাসঃসমাপ্ত।

১০১। মধেত "জালা" যুগলমদয়ের্ষমৌ মরমা মরো।

১০২। মমজৈ "অতিমাদিনো" মতা মজগেগুঁ বজান।

১০৩। অধেজি "অশ্বচামর" জরো জরো জরো মজব।

৫ম অঙ্ক ৫ম অঙ্ক

৫ম অঙ্ক। (অশ্বচামর ৫ম অঙ্ক)

ম ত ম ব র ঙ

১০৪। অশ্বচামর ৫ম অঙ্ক "কুমুমিতমতায়েজিতা" মতো মতো যৌ।

১০১। মধেতি। যম যমলামলা মধা মধেতি মধেতি মধেতি
জালা নাম ৫ম অঙ্ক মধেতি।

১০২। মমজৈ। যম অধৌ মমজগেগুঁ বজান মমজৈ
যৌ মজ সা অতিমাদিনো নাম ৫ম অঙ্ক মমজৈ।

১০৩। অধেজি। যম অধৌ মজগেগুঁ বজান মজি, মজ
মজগেগুঁ অশ্বচামর নাম অধেজি।

১০৪। বাহার অষ্টক পাঞ্চ ক্রমঃ হুইজী 'ন' ও এক একটী 'ন'
'ব' 'ম' 'ল' ও 'ম' গণে গঠিত এবং প্রথমতঃ ছয়, পরে চারি ও
তৎপরে সাত অক্ষরে বহি থাকে, তাহা "হরি" নামে কথিত হয়।

১০৫। বাহার পাঞ্চগুলি বাক্যক্রমে 'ব' 'ত' 'ম' 'ম' 'ন' 'ন'
'ম' গণে গঠিত হয় এবং প্রথমতঃ চারি, পরে ছয়, তৎপরে সাত অক্ষরে
বহি থাকে, তাহা "কালা" হইবে।

১০৬। বাহার পাঞ্চগুলি ক্রমঃ 'ম' 'ম' 'ম' 'ত' 'ম' 'ন'
পরে হুইজী গুণবর্ণ বাহা গঠিত হয়, তাহাকে "অতিমাদিনো" হইবে।

১০৭। বাহার অষ্টকপাঞ্চ বাক্যক্রমে 'ব' 'ব' 'ল' 'ব' 'ব' 'ন'
থাকে, তাহা "অশ্বচামর" হইবে।

[illegible]

Figure 1

१८५ । नञमजरैस्तु रेफसहितैः शिषेईयैर्नन्दनम् ।

१७१। आदिनि ।—मनस्यवयवमवयवविनाशाय कृत्तुमित्यतः। विनाशाय नाना विनाशाय । अथ यद्यनेन चर्तुं सत्यमेव अवयवेति । अर्थात् ।

लोकोक्तिः ।—लोकोक्तिं लब्धवर्णं ह्यनि वाचिष्याः यमुनायाः सलिलप्रहरीषा
 निरुपवर्णायां वापीषि जगतां नैः सुखं क्षीयदमि चन्द्रमि वाचिष्याये, इच्छि-
 त्मने वाते, वायुमि अन्धमन्दं विजितां धृष्टिना चक्राभ्योनां जलरससूक्तानां वाणि
 नानि मुक्तानि नैः किमप्यर्थं यद्वर्णमिव कदा कदा तस्य सज्जतिर्न सञ्जायते तन्मन्त्र
 तस्य सज्जतिं लोकां लब्धवर्णां विचारयन्ती कुतुमर्शजगतां चक्री 'तावन्नादिभ्यन्तु
 त्' । कुतुभित्यां पुष्टिता जगता चक्रवर्तिः चक्रं वापी तस्य तस्य लोकाश्च स चो-
 त इत्येवमप्येव तस्य चक्रमि 'तस्यो विमर्शयोः' इति निर्दिष्टी । चक्रम् ।

अथैवाक्यं हि ।

୨୩୫ । ସାହାବୁଦ୍ଧିତିମାସେ ସହାକ୍ଷରେ 'ବ' 'ଡ' 'ଧ' ଓ ତିନିଜି 'ବ' ବ୍ୟକ୍ତ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ୟାକ୍ଷରେ ପରେ ବଢ଼ାକ୍ଷରେ ଓ ଅବସର ଲକ୍ଷ୍ୟାକ୍ଷରେ ବଢ଼ି ଯାଏ, ଯାହା "କୁଳୁସିତଲତାବେଦିତା" ହୁଏ ବାହ ।

। ।

তদ্বিস্তৃত্যতরুপবমে সন্মোক্ষমাস্তোনির্ন

মধুগিঘৃণাদপদ্রবজঃসুপুতৃপ্তীকরণম্ ।

মুরছানিপ্রবিষ্টকল্মাশকলাপর্মস্মার্ক

বিস্তিতজননন্দমং ব্রজ সরসে সুখায় চন্দ্রোদয়নম্ । (ক)

মহত ধনৈশ্চরশ্য যুধি যঃ সমেতমাযোধন

তমহমিতো বিলোক্য বিযুধৈঃ কৃতীকমাযোধনম্ ।

বিভবমদেন নিষ্কৃত্যিতিমাভ্রমম্ববজ

ব্যযয়তি স্তপথাদধিগতায়বৈহ সম্ববজম্ । (খ) ইত ইতি

সদাশ্রয়ালয়—বাধ্য নি ।—বসন্তবদনান্ মাধবীকাকালী জনঃ বসন্ত
বসন্তবদনান্ । যথা—বিস্তিত মাধ, বিস্তিতশ্চ লবঙ্গশ্চ বিস্তিতলবঙ্গ বাধ্যকালী
লবঙ্গ বসন্তবদনান্ । কালাদিমাধ বাধ্য, কালপাদিমাধ অম, সুবদনান্
বাস্তবম্ । লবঙ্গশ্চ যন্ পাকেন নিষ্পন্ন তন্ বাধ্য, কামুদ্র করকচেতি বসন্তবদনান্
অম' সমুদ্রতীরে সন্মোক্ষীতি বসন্তবদনান্ তদপি বাস্তবম্ । সুবদনান্ বসন্ত
বিকার, বিস্মিত বিস্মিত সন্তোষ চন্দ্রোদয়কালীন বসন্তবদনান্
তদ্বিস্তৃত্যতরুপবমে বসন্তবদনান্ । তথা দধি, বিস্মিত বিস্মিতবদনান্
ময়, অম, বাধ্য অমুদ্রিতবদনান্ । বসন্ত সুবদনান্, সমস্ত বসন্ত
অমুদ্রিত অমুদ্রিত বিদাতি বসন্ত অমুদ্রিত বসন্ত বিদাতি অমুদ্রিত
ইতি বসন্তবদনান্ ।

১৩৫ । সন্তোষীতি ।—সন্তোষস্বরূপবদনান্ সন্তোষ নাম ইতি বসন্তবদনান্
বসন্তবদনান্, সন্তোষস্বরূপবদনান্ : কথং ।

১৩৬ । বসন্তবদনান্ সন্তোষস্বরূপবদনান্ 'ন' 'ক' 'ত' 'ক' ৯ বসন্তবদনান্
বসন্তবদনান্ এবং একবিন্যাসবদনান্ সন্তোষস্বরূপবদনান্, তাহা 'নক'
ইতি বসন্তবদনান্ ।

रक्षुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य त्रियं
 त्रियसुवृद्धिं विभीषणे सक्रमय्य त्रियं वैरिणः ।
 रक्षुपतिमहितीनं शैलानुयातः ससौमित्रिणा
 भुजविजितविमानरत्नाधिकृद्ः प्रतस्थे पुरीम् ॥ (४)

इति रवी ।

न म न न न न न न न न

१७७ । मन्दाकामा मयुगलजठरा कीर्तिता “विमलेषा ।”

विमलेषेति ।—मयु मन्वीचने । कीर्तिता । विमलरत्नमया समुद्रा तलाकलीके
 लोचस्मितकामने आद्यमन्वारिणी मन्वीचरगामिनी एवम् ईष्यते इव ईष्यते यथा वा
 एषाचो मन्वीचनता एषा वाचा, तत्रचनिष्ठज्जटं चर्चपक्ष्मलाज्जटं चतिष्ठचर्च
 चालज्जटं चतिष्ठचर्चमेवमेषा च चर्चपक्ष्मलाज्जटं, एषा विमलरत्न विमल
 च मयुगलविमलोदयानचिन्ता मयुगल कामा च विमल कामि मयुगल
 चिन्ता यथा तन्मन्वीचन । तन् मन्वीचने ईनी इव चर्चिन्ता मयुगल चर्चपक्ष्मलाज्जटं
 चर्च । चर्चपक्ष्मला च चर्चिन्ता चर्चिन्ता चर्च । चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला च

चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला ।—रक्षुपतिरपि कीर्तितमन्वीचि जातवेदमि मन्वी विमल
 मन्वीचनता निष्पन्नता विमल कामनी मन्वीचि विमलमन्वीचि मन्वीचने मन्वीचने मन्वीचने मन्वीचने
 चिन्ता चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला
 चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला
 चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला
 चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला
 चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला चर्चपक्ष्मला

१७८ । वाचा विमलेषा मयुगलजठरा कीर्तिता “विमलेषा ।”
 वाचा विमलेषा मयुगलजठरा कीर्तिता “विमलेषा ।”

१८० । पञ्चमकारयुता-“अगि”र्घदिवात्पसरचिता ।

१८१ । “तुषा” तर्कैस्तर्कैर्भवति षट्पुमिर्वो भो नमतसाः ।

१८२ । वर्याये मंममततमकेः कोर्तिता “चित्तलेखे”यम् ।

१८३ । भाद रमता नसौ “भ्रमपेदक”मिदमभिहितम् ।

१८४ । “मार्दूक” षट् मासषट्कयति मः भो असौ रो मयेत् ।

१८० । वञ्चति ।—इह कर्मिण वञ्च मञ्जाराकन एव’ वञ्चात् वा वञ्चयति ।

१८१ । तुषति ।—इह कर्मिण वलनतनववया भवति इतिवद्वाचरेव इति वा तुषमान् भवति ।

१८२ । वर्यायेति ।—इह कर्मिण नमपुन्यनतुहयनवायाः वृद्धिर्लक्षणे, आदौ वपुर्मि नतश्च वर्यायिः इति काल्, वा विवर्षिता नाम वृद्धौ भवति ।

१८३ । इह इतिपदं कर्मिण भ्रमपिडयववयाः वृद्धिर्विष्टम् अतः, तदिदं मलपयवर्ध नाम अभिहितम् ।

१८४ । इति मङ्गलवयनवयाः कर्मिण का वादवाचरैः वर्यायेव इति, नवा नम् इमे कर्तृन् नाम वद ।

१८० । बाह्यर प्रतिपादे वपाङ्गरे पाँडौ ‘त’ पदे एकौ ‘न’ वय बाङ्क, तारा “अवर्ति” इत्यः ।

१८१ । बाह्यर प्रतिपादे वपाङ्गरे ‘व’ ‘न’ ‘व’ ‘त’ ‘न’ वय एव प्रति वीङ्करे वति बाङ्क, तारा “तुषा” इत्यः ।

१८२ । बाह्यर प्रतिपाद क्रमः एकौ ‘व’ द्वौ ‘न’ द्वौ ‘त’ एकौ व वय वाता वृत्तिश्च, एवं एकवय ए प्रवर्तक्रे वति बाङ्क, तारा “चित्तलेखा” नावे कथित इह ।

१८३ । बाह्यर प्रतिपादे ‘त’, ‘व’, त्रिवी ‘न’ ए एकौ ‘व’ वय बाङ्क, तारा “भ्रमपेदक” नावे कथित इह ।

ନନ୍ଦୁତର୍ତ୍ତସ୍ୟେ ମୌ ଭୂମୌ ବିରତିସ୍ୟେତ୍ “ନିନ୍ଦବିସ୍ମୂର୍ଜିତ” ଯୌ ।
 ଶୌ ଶମୌ ଭରଣସୁତୌ କଟିବାସସ୍ୟେ “ହରଣର୍ତ୍ତନମ୍ ।”
 ଚଟ “କ୍ରୋଡ଼ାସକ୍ର” ଶଦୋଷେ ସମସ୍ତୋର୍ଯ୍ୟକାରେ ସମିତମ୍ ।
 ସେଦାହାଶ୍ଚେର୍ମଭନସ୍ୟସ୍ୟୁଗେଃ ଷ୍ଠାଦିଧ୍ୟ “ବନ୍ଧୁଲେଷା ।”

୧ । ଧବ ଶବ୍ଦରୁ ଶୌ ଶମଶୌ ଗମୌ ଶମନଶୌ ଗମ୍ୟ ଶବ୍ୟବର୍ତ୍ତ୍ୟ ଧବମେ ବର୍ତ୍ତି
 ିତ୍, ଗମା ଗମ୍ ଶିବବିସ୍ମୂର୍ଜିତ ଗାମ ଛନ୍ଦ ଧବତି ।

୨ । ଧବ ଧବଜସୁନଶମାଶବ୍ୟଃ ଶବ୍ୟେଷ ଧବନ୍ତି, ଶବମେ, ଧବମେଃ ଶିବେଷ ଧବନ୍ତି
 ଗମ୍, ଗମ୍ ଶବ୍ୟବର୍ତ୍ତ୍ୟ ଗାମ ଛନ୍ଦମ୍ ଶ୍ୟାମ୍ ।

୩ । ଧବ ଶବ୍ୟେଷ ଧବ୍ୟା ଧବ୍ୟବର୍ତ୍ତ୍ୟ ଧବୌ ଧବ୍ୟ ଗମା ଧବ୍ୟା ଧବ୍ୟାଶାସା
 ି ତଦିଦ ଛନ୍ଦ କ୍ରୋଡ଼ାସକ୍ର ଗାମ ଧବତି ।

୪ । ଧବ ଶବ୍ୟେଷ ଶମନଶବ୍ୟାସି ଶବିବିଷୟାନ୍, ଧବୁର୍ତ୍ତେ ଶବ୍ୟେଷ ଧବତି, ଶିବମେ,
 ଶବ୍ୟବର୍ତ୍ତ୍ୟା ଗାମ ଛନ୍ଦ ଧବତି ।

୫ । ସାହାସ ଐତିମାସେ ଛନ୍ଦେ ହୁଏତେ ‘ବ’ ଏକ ଏକଟି ‘ବ’ ‘ବ’ ଓ ହୁଏତେ
 ଶାସା ଛନ୍ଦେ ଏବଂ ଶମ୍ୟାକରେ ବର୍ତ୍ତି ଧାବକେ, ତାହା ଗଞ୍ଜେଜ୍ଞଗତା ହବ୍ୟ ହବ ।

୬ । ସାହାସ ଐତିମାସେ ଛନ୍ଦେ ହୁଏତେ ‘ସ’ ଧବ, ଏକ ଏକଟି ‘ସ’ ‘ସ’ ଓ
 ‘ସ’ ଧବ ଧବିବିଧି ଧାବକେ ଏବଂ ଧବ୍ୟାକରେ ଧବ୍ୟାକରେ ଓ ଧବ୍ୟାକରେ ବର୍ତ୍ତି
 ଶାସା ‘ନି ବବିସ୍ମୂର୍ଜିତ’ ହବ୍ୟ ହବ ।

୭ । ସାହାସ ଐତିମାସେ ଛନ୍ଦେ ଏକ ଏକଟି ‘ହ’ ଧବ, ହୁଏତେ ‘ହ’,
 ‘ହ’ ଓ ‘ହ’ ଧବ ଧବିବିଧି ହବ ଏବଂ ଧବ୍ୟାକରେ ଧବ୍ୟାକରେ ଧବ୍ୟାକରେ
 ଧବ ବର୍ତ୍ତି ଧାବକେ, ତାହା “ହରଣର୍ତ୍ତନ” ହବ୍ୟ ହବ ।

୮ । ସାହାସ ଐତିମାସେ ଛନ୍ଦେ ‘ବ’ ‘ସ’ ଓ ଚାରିଟି ‘ସ’ ଧବ ଧବିବିଧି
 ଶାସା “କ୍ରୋଡ଼ାସକ୍ର” ହବ୍ୟ ହବ ।

୯ । ଐତିମାସେ ଛନ୍ଦେ ‘ବ’ ‘ସ’ ‘ସ’ ଓ ଚାରିଟି ‘ସ’ ଧବ ଏବଂ ଚାରି
 ଓ ଧବ୍ୟାକରେ ବର୍ତ୍ତି ଧାବକେ, ତାହା “ଗଞ୍ଜେଜ୍ଞା” ହବ୍ୟ ହବ ।

विरराज यदीयकरः कनकश्रुतिवन्धुरयामद्वयं कुपकुटमलग्न-
धमरप्रकरेण ययावत्तमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमशयनः ।

मनवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विभक्तोव विलोचनहारि वधु,
चपलाकचिरां शुकवन्निधरो हरिस्तु मदीयद्वन्द्वजमध्यगतः ।

२३० । यत्र रेफः परं स्वेच्छया शुम्भितः स स्मृतो दण्ड

“मत्तमातङ्गलोलाकटः ।

क्षेमगौरं वसानोऽशुकं शक्तनीलानितं यच्च लि स्यदृष्ट्यानुवैपाङ्गिते,
तारहाराशुवचोनमद्यितमालाधितो भयभूयोऽज्जलाङ्गः समं सौरिवा

२२८ । समस इति ।—यस्य सप्तभिन्नव्यञ्जनप्रतिपादो केवलः समसो यो
कुसुमशयन नाम दण्डकं वृथाः प्रवृत्ति इत्यर्थः ।

विरराजिति ।—यदीयकरः यत्र कथाः कनकश्रुतिवन् सन्ध्याकान्तिवन् वधुरा मनो-
वा वामद्वक् रमणी गीतमन्वीयते, तथा, कुपकुटमलग्न कोरकवन्कुसुमशयन-
वन् धमरप्रकरेण सप्तधरममूर्तेन चाङ्गता वेदिता मूर्तिर्देव्य तया भूय चकोरवन्-
रिणमन् प्रभमान, यः कुसुमशयन स एव विरराज इति । मनीषा मूर्त-
तमालदल तन्वतिमच्छवि तन्मुखकान्ति चतोव सातिमय विलोचनहारि विलोचन-
वपुर्भिन्नं दण्डं, विपलागन् विद्युदिव कचिरा मनोज्ञा वा च युक्तवन्ति, तगतोवा-
चना तां चरतीति तयोक्त, स हरिः मदीय इन् द्वन्द्वमेव चानुज तत्र मध्यगत वन्

२२९ । दवेति ।—यत्र दण्डकं प्रतिपादो भिन्नव्या पर केवल इति कुसुम-
विराजः स्यात् स मत्तमातङ्गलोलाकरी नाम दण्डका भवेत् ।

क्षमेति ।—क्षेमनेत्राक्षिते इन्द्रनेत्राक्षितवन् क्षमिते अक्षान्तये स्य, कुसुम-
शयन मन्धर स चन्द्रक्षित चन्द्रिकायामुपमद्वयं तत्र चक्षिते तत्र तत्र

२३० । यदीय मन्त्र नावस्यति केवल 'त' यदीय इति २२, २३०
नं कुसुम 'कुसुमशयन' इत्यर्थः दलितं यदीयः ।

अथनामाभरेष्टेदुहन्ताभरेष्टेन लोलापरोक्षद्वयोर्भेदोन्मुख-
वशाद्वाङ्मनः पातु अथक्रियाविर्गतिर्लोकादया मत्तमातङ्गलोलाकरः ।

११ । अथगुर्वनिर्जलेच्छया यदा निवेश्यते तदेव दण्डको
भव-^१त्यनङ्गमेष्टरः ।

तदेष्टको सुधाकरः पुरो विमोक्षयाद्य रात्रिके विष्णुमनामगोरदीधितिः
तिमिरादिनिमित्तः कलाकुसुमेन चावचम्प्यैरनङ्गमेष्टरः किम् ।

इति प्रमोदकारिणो प्रियाप्रसादलक्षणा विरं समुद्रिन् सुरास्त्रिभुताम्,
प्रमोदकाप्रमोदसकना मनोज्ञैस्त्रिकोतुको करोतु व' कृतार्थताम् ॥

इतिमदीः आचमनम् दीनवत् च दण्ड वक्ष्य वक्ष्य परिदण्ड तारहारव
दण्ड च दण्ड तदा भूतं वक्ष्य वक्ष्य एव तथ' आकाश तस्मिन् विष्ट-
विष्टा विष्टा विष्टा-या आका तया विष्टा समनङ्गता । भव्या वक्ष्य वा
तथा वक्ष्यन् वक्ष्य दण्ड ॥ अथनामाभरेष्ट लोलापरोक्ष इत्युक्तं कुम्
तथा तदाभ' तन्मन्त्रविष्टी दीदो दण्ड तथ'भूतेन लोरीया वक्ष्यमेष्ट समं
लोलापरिहासना विष्टिभि परम्पराभि, लोलापरोक्ष लववक्ष्यन् । कश्चिन् व
वक्ष्यन् वक्ष्य एव चट्टि वक्ष्यन्तः तव वक्ष्यतीति तयोञ्ज मतिर्लोकादया मतिर्लोकाद
म तङ्गलोलाकरः मती लोलापरोक्ष लोला तव लोला विष्टाव करोतीति तयोञ्ज ,
लोला दण्ड वा लोला लो सुधातु पातु वक्ष्य ।

११ । अथगुर्वनि ।—यदा निवेश्यता आदी लवक्ष्यतो मुदर्वर्त्त लक्ष्य निर्विष्टने
अनङ्गमेष्टरी ताम दण्डको भवेत् ।

अद्वैतव्यति ।—इ रात्रिके । अथ इदानीं इत् पुरं पूर्वा दिशि दण्ड दण्ड
अनङ्गमाका समुद्रकव्य लोरीदीधिति लोला तथ'भूतः अदी सुधाकर' अथ

२०० । आशय व्यतिर्वाह केवल '३' नः नः नः ११, आशय
आदिलोलाकर' दण्डको करो ।

২৩২ । যত্র দৃষ্টতে গুরোঃ পরো লঘুঃ ক্রমাৎ স তথ্যে বৃষে
“রম্যকপুণ্ডরিকমন্ত্রো”তি ।

মুর্ধি, পার্শ্বমধ্যকণ্ঠাঃ সলীলবেষ্টনং সমস্তবস্ত্রপাশবন্ধিকা কৰ্ণে,
কণ্ঠেয়োরম্যকপুণ্ডরিকমন্ত্রোবর্তকৌ গলি চ ক্রান্তকেশরোপজুগ্মদাম ।
কুশনাগকেশরাদিপুণ্ডরিকমণ্ডলং তনৌ বিচিত্রমিত্যুপাস্তবেদ্র এষ,
কেশবঃ পুনাশু যঃ স্পৃশ্যমুখিতঃ স মুক্তিমানিবাগতৌ মধুর্ভিহুঁমব ।

এতে দৃষ্টকাঃ ।

সদেতি, ইতি বিশেষ্য পদ্য । অসী কলাকুণ্ডলীন মিত্যকৌতুকেন বৈতুনা, পার্শ্বমধ্য
কণ্ঠা কামক্লিষা স্বল্পেণ নির্মিতঃ অনন্তব্রীধর, অনন্ত কামদ্বিস ব্রীধর, শিরোমূৰ্ধ
কি ইতি প্রমোদকারিণী আনন্দদায়িনী বিষামসাধনমযা বিষায়া রাশিবৎ
মসদ্রতাবিধায়িনী অঙ্গুলা মিরং সমুদমিরন্ ব্রুবন্ মনোজ কাম তস্য কেলিকৌতুকে
কৌকাসমুদ্রমুখঃ প্রদৌষকালী যঃ সঙ্গম তস্মিন্ উভয়ম্ আসক্ত মনো বস তদধু
সুপারিঃ শীতলঃ যঃ পুশ্যক ক্তার্যতঃ অমৌহপূরণ করোতু ।

২৩২ । যথৈতি ।—যত্র ক্রমান্ গুরোঃ পরো লঘুর্ভবতি তথ্যে বৃষে অম্বোমন্ত্র
মন্ত্রো নাম দৃষ্টকঃ জপ্যতে ।

মুর্ধেতি ।—মুর্ধি মস্তকে শাখঃ রম্যকীয়া স্যাৎ পার্শ্বমধ্যকণ্ঠে, পার্শ্বমধ্যকণ্ঠা
তয়া সলীলবেষ্টন মনোরমবস্ত্রমণ্ড । কৰ্ণে কুশলিপু লসন্তি মোহনানানি মল্লকানি
কুশুমনি পার্শ্ববন্ধিকা রম্যকমল্লিকা পুণ্ডরিকঃ । কণ্ঠে অম্যকপুণ্ডরিকমন্ত্রোবর্তকঃ
অম্যকপুণ্ডরিকমন্ত্রোবর্তকঃ গলি ক্রান্ত কেশরোপজুগ্ম বস্ত্রপুণ্ডরিক
দাম লাস্ত তনৌ বিচিত্রং কুশনাগ কেশরাদিপুণ্ডরিকমণ্ডলং ব্রুবন্ মনোজ কাম তস্য কেলিকৌতুকে
কৌকাসমুদ্রমুখঃ প্রদৌষকালী যঃ সঙ্গম তস্মিন্ উভয়ম্ আসক্ত মনো বস তদধু

২৩৩ । বেঙ্গালি বৈদ্যে একটী লঘু ও একটী শুক এই ক্রমে অম্বো
মন্ত্রোবর্তকঃ ক্রিয়া করিবে, তাহার নাম “অম্বোমন্ত্রণা” ।

१११ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः

दण्डकः "सिंहविकीर्ण" नामा

११४ । स्वेच्छया रजो क्रमेण भनिवेशयत्युदारधीः कविः स

दण्डकः स्मृतो जयत्य "शोकमश्वरी ।"

११५ । यत्र ऐकान् कविः स्वेच्छया पाठमौक्त्यसाधेयथा

तिथ्यन्ते धीरैः स्मृतो दण्डको "मत्तमातङ्गलीलाकारः ।"

यत्र रजो रजि इति दण्डक्यादिषु स्यादौ विगच्छितौ वेद्यो वेद्य तत्राभूतः अयुधभूतिः ।
 ११० । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः
 १११ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः
 ११२ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः
 ११३ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः

११४ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः
 ११५ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः

११६ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः
 ११७ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः

११८ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः
 ११९ । यकारः कवीच्छानुरोधादिबह्वैः प्रसिद्धो विद्युहोऽपरः

२०२ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे
 २०३ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे
 २०४ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे

२०५ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे
 २०६ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे

२०७ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे
 २०८ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे
 २०९ । ये ह्यन्व्ये प्रतिपाद्ये प्रत्ययः एकस्मिन् अक्षरे एकस्मिन् अक्षरे

২২৬। নযুগলগুরুযুগীয়ং যকারাঃ কষীচ্ছানুরোধাত্, তদা ব
 বচ্ছন্তৌ এযোঃপরৌ দণ্ডকঃ পণ্ডিতৈরোরিতঃ ‘সিংহবিক্রান্ত’নামা

ইতি ব্রজব্রাহ্মণপরিষিষ্টে ।

ইতি ছন্দোমঞ্জরী সমাপ্তাঃ দ্বিতীয়ঃ স্তবকঃ ।

তৃতীয়ঃ স্তবকঃ ।

অথার্ঘসমহৃতম্ ।

স স স স স স স
 ২২৭। বিধমে যদি সৌ সনগা দলে, মৌ যুজি ভাদ্গুদগা
 “বৃষসিদ্ধম্” ।

বিদ্যাস্থা দ্বীকঃ পুরয়িতব্যঃ ।

২২৮। আদৌ সনগদ্বয়ং ততো যুজয়ত তদধীনং বনগা বত্বন্তৌ নিবচ্ছন্তৌ তদা
 সিংহবিক্রান্তনামা অপরৌ দণ্ডকঃ পণ্ডিতৈরোরিতঃ ।

২০৫। যে ছন্দে কবি বেচ্ছাই পাঠসৌকর্যার্থে কেবল ‘ব’ ও
 সন্ধিবিধি করেন, তাহা পণ্ডিতগণকর্তৃক ‘মহাভারতমীনাভর’ বচনকার
 কবিত ২৪ ।

২০৬। সাধারণ আভিলাষে কবিরে ইচ্ছাক্রমে অথবাঃ ইহীতি ও
 একতী ‘ল’ ইহীতি ‘ম’ এবং পদে ‘ব’ ও পদ মাত্র সন্ধিবিধি ২৪, তাহা ‘সিং
 হবিক্রান্তনামক’ অগদ পণ্ডক বলিয়া জানিবে ।

(সন্দুত একবচন সমাপ্ত) ।

૨ : યદ્યુજિતિ મનરથ્યા ગુરુઃ મમે 'તદપરચક્ત'મિદં મત્તો જતો ,

ॐ ह्रीं क्लीं श्रीगणेशाय नमः ।
स्वस्त्यस्तु त्वत्पदसिद्धयौतिभिश्चामरवाक्मयेत्य वाधयम् ।

नमःपुत्रिभ्यो नमः श्रिता अन्नप्रतिता इत्यन्तविधमाः ॥

(क) वेताभोर्यं पुष्पितायाश्च बहुभ्यश्च वक्ष्यकम् ।

२४१। अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजी

अरमाध "पुष्पिताया ।"

१३० । अङ्गुलिर्देति ।—अङ्गुलिं विधत्ते यादौ ललाटेऽथवा मुखे, तस्मिं वितीर्षे यादौ
तली तली च तली यदि तदा तदिदं कर्त्तव्यमस्माकम् ॥

अनुक्तिः १—अथर्वविद्या अथर्वविद्या तं आचार्यं होतृत्वं अनुष्ठातुं शक्यताः सुमधुराश्च
 २- होतृत्वं, होतृत्वं, तस्मिन्, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ३- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ४- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ५- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ६- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ७- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ८- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 ९- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्
 १०- होतृत्वं, अथर्व आचार्यश्च अथर्वं सुखं यस्तु तस्मात्तुं यस्मिन्

(क) विनाशोर्ध्वं पुनरुत्थायमानं ज्ञानं वस्तुमानं कृते अयमवकाशमिच्छामि, अमयो-
पयमवकाशमेव संशोति इच्छामि न तु वृत्तमवशिष्टम् ।

২৪০। বহিঃস্থ বিবরণাদে ‘ন’ ‘ল’ ‘ই’ ‘ম’ ও একটী স্বকৰ্ম্য থাকে,
‘ম’ দ্বয়াদে ‘ন’ ‘ল’ ‘জ’ ‘ত’ নয় থাকে, তাহা “অপভ্রংশ” হয়ঃ ।

ବ୍ରଜସୁନ୍ଦରୀମମୁଦୟେନ ମୁଦିତମନସା କ୍ଷୟତେ ।

ହିମଜରଗନିତମିରାମୃତକ୍ଷମାନିତ ମୁରାରିମୁଖସନ୍ଦ୍ରିତମ୍ ।

ଭବତ୍ୟର୍ହସଭଂ ବଜ୍ରଂ ବିଷମସ୍ତ କଦାସନ ।

ତयोର୍ହଂଯୋରୂପାନ୍ତୋଽଥ ଛନ୍ଦଃପାଦଧୁନୋଽସି ॥ (କ)

୧୧୧ । 'ବଜ୍ର' ଯୁଗ୍ମ୍ୟାଂ ମନୀ ସ୍ୟାତାମସ୍ୟେଽର୍ଯ୍ୟୋଽନୁଦୃଶି ସ୍ୟାତ

ବଜ୍ରାନ୍ତ୍ୟର୍ହଂ ଶଦା ହିମେଽଂ ବଜୁର୍ନୌତୋତ୍ପଳଂ କୁଞ୍ଜମ୍ ।

ବଜ୍ରବୀନାଂ ମୁରାରିତେଷ୍ଟୋଭୂଞ୍ଜ ଲହାରୀସ୍ତେଃ ।

ଅସ୍ୟ ସକର୍ତ୍ତ୍ତଂ ଯଦା ଉଦୟତା ତଦା ଭବତି ତଦା ଉଦୟତିମିଃ ସୌମିଃ ତଦା
ନାମ ଉଦିତଂ ଉଦୟମ୍ ।

ମଞ୍ଜେତି ।—ସୁରାରିମୁଖସନ୍ଦ୍ରିତମ୍ ବୌଦ୍ଧସୁଖସନ୍ଦ୍ରିତମ୍ ଲବିଃ
ଅସ୍ମତଃ ହିମଜରଗନିତମିବ ସନ୍ଦ୍ରିତମିବ ବ୍ରଜସୁନ୍ଦରୀମମୁଦୟେନ ବ୍ରଜ
ସମୁଦ୍ଭବେନ ମୁଦିତ ହୌତ ମନୀ ସକ୍ଷ୍ୟ ତଦାଭୂତେନ ସଦା ଦୌତେ କ୍ଷୟତେ ।

(କ) ଭବତ୍ୟର୍ହତି ।—ବଜ୍ର ବଜ୍ରନାମକ ଚକ୍ରଂ କଦାସନ କଦାସିନ୍ ଅବସର୍ଗେ ବି
ଭବତି, ତयोର୍ହଂଯୋଃ ଛନ୍ଦଃସ୍ତେ, ଉପାନ୍ତେ ଶବ୍ଦମର୍ତ୍ତ୍ୟପଦ୍ୟନ୍ତେ ଯନ୍ ଛନ୍ଦଃ ଅସ୍ତେଷାଂ
ତନ୍ ଅସ୍ତେଷାଂ ଉଦୟତେ । ଉପାନ୍ତେ ଇତି ଉପାନ୍ତାନ୍ ଅସ୍ତେ କୌଽପି ନିଶ୍ଚୟା ନାକୌତି
ମନ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

୧୧୧ । ବାହାର ଚୂଡ଼ୀର ନାମେ ହୁଏତ 'ନ' ହୁଏତ 'ନ' ଏବଂ ଅପର
ଓଁସ୍ତତାର ଦୁଗା, ତାହା ମଞ୍ଜିତବ୍ୟକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବ "ମଞ୍ଜିତ" ନାମେ କଥିତ ।

(କ) ବଜ୍ରନାମକ ଛନ୍ଦ କବନଠ ଅର୍ଦ୍ଧମୟ କବନଠ ବିଷୟ ହୁଏତ ବା
ବାହାର ଓଁଗାଠ (ମଥୁରା ବର୍ଷ ମର୍ଦ୍ଦାଠ) ଛନ୍ଦୋନିଧୟ କଥିତ ହୁଏତେ ।

११०। सुशोषचतुर्थतो जिन"पण्यायत्त" प्रकीर्तितम् ॥

रासकेलिसहस्रस्य स्रष्टव्यं सधुवाधरे ।

शोषोद् शोषयतापोषा पय्या वल्लभधुमिति ।

११८। वचनं लघु सर्व्यत्त मत्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु यत्तत्त आनोषात् शोषेष्टनियमो मतः ॥

११८। वचनं ।—अनुष्टुभि अष्टाक्षरचटिभि इति कुम्भा विनोदकगुरुदेवादाभां
रुम्भे वचनो, विनोदकगुरुदेवादी आदिभ्य मयी ललाट समयो, पादयो प्रथममक्षरायी
नरा गुरुयो वचनोदाः । अर्थेअनुदेवर्त्तान् परं य वचन दन्दनीय । एवमेव तदा
रुद लभ आनम् ।

वचनोदकचटि ।—वचनीयं शोषाङ्गनामा मत्त मत्त मत्तमनामितं विचक्षित-
निर्याः । सुशोषोद् शोषा कुम्भं विचक्षित अनुष्टुप्ताक्षरं सुशोषो, शोषोद् शोष
वर्त्तितम् वचनः सन्निधत्त अक्षर आक्षरम् ।

११९। सुशोषचतुर्थतो ।—सुशो, वल्लभो पादयो, अनुष्टुप्ताक्षरं परं जिन
मत्तमं सुशो वचनयत्त नाम प्रकीर्तितम् । एतेन विनोदकगुरुदेवादी, वचनमत्तम-
वर्त्तितम् लघु वचनो गुरु वचनव कीर्त्ति नियमो ललाटि मतिपादितम् ।

गुरुति ।—शोषयतापोषा शोषाङ्गनामा वचनमधुमिति वचनमधुमिति मधुवाधरे
वचनोदकचटिभि रासकेलिसहस्रस्य रासकोदायनानि स्रष्टव्यं पय्या अनुष्टुप्ता
आनोषा । शोषाङ्गनामा वचनमधुमिति स्रष्टव्यं रासकेलिसहस्रस्य निर्याति ।

११८। वचनं ।—सर्व्वत्त सर्व्वविम्बु वचो चटि वा विचतुर्थयो पादयोः
वचन मत्तमत्त अक्षर लघु वचन अक्षर गुरु आनोषात् एतेन अनुदेवर्त्तान् परं लक्षकः

२१७। एति अष्टोक्तगुरुः विनोद त्र चतुर्थ पादे 'म' 'न' पदे चतुर्था-
पदे तत्र 'र' लभ जाके, तदे उदा "वक्तु" नामक इत्यः ।

२१८। मत्तमत्त चतुर्थापदे तत्र 'म' लभ मत्तिवै इत्येव 'मत्तावक्तु'
इति वचः ।

प्रयोगे प्राधिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्तव्यम् ।

लोकेऽनुवृतिरिति स्यात् तस्याटाचरता मता ॥ *

इति चम् ।

इति तन्दीमञ्जरी विमलवताख्यपुत्रः स्वयम् ।

पञ्चम स्तवकः ।

अथ माताङ्गम् ।

लक्ष्मैतत् सप्तगथा गोपेता भवति नैह विषमे जः ।

यष्टो जय नलघु वा प्रथमेऽर्धे नियतमाध्यायाः ॥ (क)

प्रयोज्य इत्यावातम् । अथ च प्रथमवर्णात् पर एतन्वी न प्रयोज्य इति निर्दिष्ट-
वगमनम् । द्वेवैतु चरैरु चलिषमः मत नियमो नास्तीति ज्ञातव्यम् । इदम्
द्वितीयवादे प्रथमाचरान् पर मनी मनी न प्रयोज्यो, अतुर्दवर्णात् परम मनी न
प्रयोज्यो इति मत्या मन्वन्ते, दय्यहारस्तु द्वेवैचलिषमो मत इत्युक्ता नञ्मतविरोधे ।

* प्रयोग इति ।—केऽपि पण्डिता प्रयोगे लोके एतत् पूर्ववद्विज्ञातव्यमथ
प्राधिकं बहुल प्राहुः, कथयन्ति । लोके तु अनुवृत्तिरिति उक्तं कथितं तस्य अद्यावत्
मता अद्याभिरचरैर्निबद्धमनुवृत्तिरिति स्यात् ।

(क) आध्याया. यद्यमाह निरूपयति—लक्ष्मैतदिति ।—गोपेता अतो पुत्रोक्त-
अनुवृत्ता सप्तगथा यद्यमाह प्रयोज्यम् । इह आध्याया यद्यमाह विषमे प्रथम

२६८ । अष्टौ देव मर्कट पक्ष्म वन मधु, द्वितीयं च चतुर्थं पादेषु मर्कट-
कर मधु, एवं वष्टाकरं चक्र, अवनिष्टे वर्षे विशेषेण कोनः निम्नं नहि ।

* प्रोक्तेषु ग्रंथेषु के केह एव बहुलमपि प्राधिकं बलेन,
तेषां अष्टौ देव, वनिष्ठा वातः एवं तादाते 'अष्टौकवता' आह ।

कृणु' शिञ्ज' सुतो मे वज्रवकुलटामिरावृत्तो न गृहे ।
 चणमपि वसत्यसाविति जगाद गोटां यमोदार्या ।
 हन्दावने सलोल वल्लुद्रूमकाय्यनिहिततनुयष्टिः ।
 रमेरमुखार्पितधैर्या, कृणो यदि मनसि कः स्वर्गः ।
 पथ्या विपुला चपला सुखचपला जघनचपला च ।
 गोत्वुपगौत्वुदगौतय आर्यागौतिय नवधार्या ॥ (ग)

पृथ्वी अनुर्वगच्छन्ते मयतिपदनियमः । अत्र वज्रवकुल एकमात्ररूपत्वेन परं
 मातावयवज्ञातम् । तेन पूष्णाङ्गे विंशत्यावाः पराङ्गे समविंशतिमावाः । एतेन चार्थे
 कृणुपद्यायन्मावाचटितं स्यादिति आर्यायां भाववश्यं तदन्ते यतिरिति वैयाचिन्त्यम
 वज्रवय आर्यायाः पादचतुष्टयं तदन्ते यतिनियम इति लक्षयन्ति, 'युमत्वेतु पाः
 स्वा'दित्यादिपुराचोक्ते परपञ्च एव समोचोक्ततया प्रतिभाति । मुहुर्यप्युमिदेन आर्याय
 वज्रधा संज्ञाभिद, पिङ्गलादावनुमन्त्रेय । विवमपादस्यजगदवस्थ दोषो यदा—'दला
 प्रथमप्रतीयपञ्चमसप्तमस्यानेषु जगचो निबध्यते सा आर्या शुद्धिचोव मुहुरङ्गिता रमा
 मनुगुणा दोषमावहति' इत्यादि ।

(ग) कृणु इति ।—आर्या सन्ध्याःनार्द्धा यमोदा नन्दपत्नी गोटां रम्य
 इति वत्स्यमार्थं जगाद लक्षयामास, यथा,—मे मन आसौ शिञ्जः मनु वरीव'
 कृणुः वज्रवकुलटामि' शीघ्रजाते'यदुचरित्वाभि रमचोभिः आहतः कर्मिण आ
 नीतः अतएव अचमपि गृहे न वसति न तिष्ठति । अत्र चतुष्टयविच्छेदो

(घ) वृत्ते जटने 'न' उ 'ल' अर्थात् छान्दिगी मधू चाकिरेव, ।
 मूर्ध्नी इति निवम चाकिरेव, मधुमजटने 'न' 'ल' उ अथवा मधु
 चाकिरेव । देशात् वचन वृत्ते षण् छान्दिगी मधुवचन इहेवे ; उपन
 इति एवम मधुम षण् छान्दिगी मधुवचन इहेवे वृत्ते मजटने ।
 मजटने 'न' 'ल' चाकिरेव अथवा मधुवर्णन मूर्ध्नी उ
 इति चाकिरेव । वृत्ते षण् एकमात्रक इतिहा मर्धाःई छिः

प्रथमगणप्रत्ययविरतिर्देवयोः रुभयोः प्रकीर्तिता “व्या” । (घ)

जय जय माघ ! पुरारे । किशव । कंसान्तबाहुहाभक्त ।

कुह कुरुषामिति मयितिः पद्या मयरीयदु-क्यानाम् ।

[illegible][illegible]

राष्ट्रक्षत्रम् ।] पञ्चमः सूत्रकः ।
 यमगच्छयविरतिर्दशयोदभयोः प्रकीर्तिता "व्या" । (घ)
 जय जय जाय । गुरारे । छिन्नव । कंशास्तकाचुत्तानम् ।
 कुह कद्वयामिति भवितिः पद्या भवरोगदुःखानाम् ।

अथ । । विद्य सु २ । लो मे १ । प्रथम पादः अथ ३ । कुम्हटा २ । निपाठ ६ ।
 लोमय ० । कु । ग । वितीय पाद । इति प्रथमाहं चलो लोपेता अनुचलाः
 मन्त्रका । पञ्चमपि १ । अमन्त्र २ । आभिति ३ । जगाद ४ । लोह्या ५ । व ६ ।
 इति वही ल । लोहा ० । लो । ग । इति वितीयाहं एतत्तदुदयवहयचमुला चलो
 लपेता अनुचला मन्त्रका । इति मन्त्रकाचालोः ।

इदानीं मन्त्रवृत्तमाष्टौ प्रदर्शयति—इत्यादि इति ।—इत्यादि मन्त्रगुणवृत्तानि
 लोपपादपञ्चमे सुलोमं करिनामं निष्ठिता चर्चिता आभिमिति आभम् तनुपट्टयेन
 म कौरमुष्टे ईयङ्माभिनसुष्टे चर्चिता वैकुण्ठेटी यिन म कथाः यदि मन्त्रि वर्यते
 निष्ठति तदा अर्च्ये क । यान् सुष्टमेव मन्त्रादुत्तमम् । आवाच्येदो यथा—इत्या
 १ । वजेय २ । लोमे ३ । मन्त्र ४ । दुमका ५ । ग निदिन ६ । इति मन्त्रवृत्ता ।
 तनुय ० । टि—म । चलो लोपेताः कौरसु १ । आभिति २ । वैकु ३ । लोपी
 ४ । यदि मन्त्र ५ इति मन्त्रवृत्तमका नि ६—म । इति वहील । म ल ० ।
 १—म इति चलो लोपेता ।

(घ) । पथ्येति—पथ्य दिनेदिन आर्च्येता मन्त्रेता तत्र लभ्यते दम्यते
 प्रथमाईवर्च्येता प्रथमतस्तद्वर विरतिर्दशभिर्दश पद्या नाम प्रकीर्तिता ।
 लक्ष्मि पथ्येताद्वरम् । कु गुरारे । छिन्नव । जाय । कंशास्तका । अनुत्त
 चमल । जय, जय, जायका कथा कुह इति भविति एति भवरीतदुःखानां सत्ता
 लोहादेविनामा पद्या कितकाविनां लभति । लोहादिनामल्लोहमेव भवरीतमदीय
 निति जाय । जय गुरारे इति भवितिर्दश पद्या लक्ष्मिर्दशैव अनुचलाकाचमन्त्रका
 विनामा पद्यानामावाच्येता ।

(ग) आद्याह मन्त्रादीनां देव वृत्ता—मन्त्रा, विष्णु, हनुमा, वृद्ध
 कवचमेला, नीति, कुलनीति, ईश्वरीति उ आद्यानीति ।
 (घ) लक्ष्मिदेव उ लोहादेव जायव मन्त्राः । मन्त्र विरति वृत्ता

मात्राहस्तम् । ३]

पद्यमः श्रावकः ।

चाद्यं दत्तं समस्तं भजेत नम्रं चपलागत यस्याः ।

श्रेयः पूर्वजन्मत्मा "सुखचपला" सादितः मुनिना ।

नन्दसुतः । चपकम्पं हृद् न ते प्रेम सख्यं तत्रैव ।

यत्र भवति ते रागः कापि जगद्देति सुखचपला ।

प्राक्प्रतिपादितमर्थं प्रथमे प्रथमेन हि च चपलायाः ।

नम्राययेत मोक्षा विशुद्धधीभिः—“जंघनचपला” ॥

कृष्णः शृङ्गारपटुर्धौवनपदरागचपलललिताङ्गः ।

आसीद् व्रजाङ्गनानां मनोहरा जघनचपलानाम् ॥

(इ) चाद्यमित्ति ।—पद्या चाद्य प्रथमं दत्तं सुखीभिर्नन्दः, नम्रं नम्रं नम्रं मयेन चाद्येन चपलागत यस्याः प्रथमाह भवेद्विषयः । तेन पूर्वजन्मत्मा पूर्वकल्पितायापराईवचकाभिरा मनो सुखचपला सुखं प्रथमा सा मुनिना प्रिङ्गलीन सादितः कथितः ।

नन्दसुतेति ।—इ नन्दसुतः । तं चपकः प्रतापः चाद्य इति विव, तेन प्रथमं न हृद् स्थितम् । यत्र ते नन्दराग, चपुपयः भवति तत्रैव चपलायां सुखचपला सुखं चापि दीपाङ्गना जगद् कदम्बरागः । चपलायाम् विनीतार्थं पुर्वीकल्पितायापराईवचकाभिराभिरिति ।

(अ) प्राहितः ।—इ प्रथमे चाद्य प्राक्प्रतिपादितं पूर्वकल्पितं चपला दत्ताईवचकं प्रथमेन हि विनीतार्थं चपलायां सुखं नम्रं च चाद्येन चपलायाम् नम्रं चपला दत्ता सा नान्द विशुद्धधीभिः दर्शिते तत्रा

चपलायाम्—कृष्ण इति ।—धीवनम्रं नन्दं चपलं ललितं चाद्यं शृङ्गारपटुः सुतेनपुत्रः कृष्णं जघनचपलायां दृष्ट्वासीवाभिरागते, व्रजाङ्गनानां विनाशार्थं आसीत् ।

(ब) वक्राङ्ग आद्य आद्य जगत्पद नम्रं इति च चपलायाम् पूर्वजन्मत्मा चाद्येन चपलायां सुखं, तत्रा “सुखचपला” इति वाक्यम् ।

(ग) नन्दः चाद्य पूर्वकल्पितविचित्र आद्यायाम् च विनीतार्थं चपलायाम् नम्रं चपला दत्ता सा नान्द विशुद्धधीभिः दर्शिते तत्रा

मात्रावसम् ।] पञ्चमः सूत्रकः ।

(४) आर्याप्राग्दसमसौऽधिकगुह्यताद्वयपरार्धं-“माय्यागीति.”
विशेषाद्वा प्रोक्तं पुरचोवा ।

इषांशुलिमितद्वयः प्रमोदरीमाचकशुकाचितदीपाः ।
आर्यागीतिं मत्तया नायन्ति प्रोपतेश्वरितध्वजाम् ।
आवसमोदरमये हरिषकलहकिरयावली सविज्ञाया ।
आवद्वराममोदा विज्ञामये विभावरो परिज्ञेया ।
इति मतो । ११-१२

इत्युवा ।

(४) अद्वैतनिश्चयमाह—आर्यमयमेति ।—आर्याप्राग्दसमसौ आर्यो
उत्तराख्ये विद्यते इति आर्याया परार्धस्य पूर्वार्धस्य च परा
इत्यर्थः, अद्वैतनिश्चय इत्युक्तम् । यदा—आराधयन्तीति ।—धनत आनयन्तीति
अत्रिपूर्वकमित्यर्थः, आराधयन् आराधय इति नात्र अद्वैतीति अर्थे मानं तथा
कारणं तथा आर्याया पूजाया आराधयन्तीति शेषः, आर्याणि एकादशा दुस्तरसंज्ञा
तरविनीकासदृशा अवेदिकस्य ।

(४) आर्ये प्राद्विति ।—आर्याप्राग्दसम आर्याया पूर्वार्धे धन आर्या
धनं तथाविधे यदि ज्ञानं एवं उत्तरार्धे मयि चेत्तदा आर्यागीतिर्नाम इत्तं
व्या—इत्येति । इषांशुलि लिखिता आदिभूता इमो शिवावि दीपा न प्रमोदरी
इव अशुभेः प्रकाशपटविद्ये अक्षितो भूविनी दीप्ती दीपां तथाविधा च
• इत्यर्थः, मत्तया प्रोक्तं चरितध्वजाम् चरितविधायी मतिः नायन्ति ।
आर्यामिति ।—दीपाम् पञ्चमदण्डमज्जहदिति दुर्लभमुक्तं आर्यामिति
ममोदरीय ममोदरीय इत्येति ।—आर्यामिति ।—ममोदरीय इत्यर्थः,
ममोदरीय ममोदरीय परमेश्वर ममोदरीय तच्छ्रुत्वा ममोदरीय ममोदरीय
ममोदरीय ममोदरीय विरचयन्तीति अविज्ञाया आमुया अत एव आवद्वी कति
मोदी म्मां वया तद्वी विभावरो वाकि परिज्ञेया मतवती ।

(४) आर्याप्राग्दसमसौ नारायण विप्रोक्त इत्येव (अर्थात् नारायण
नारायण नारायण इत्येव) । आर्याप्राग्दसमसौ ।

(४) यदि आर्याप्राग्दसमसौ च विप्रोक्त इत्येव आर्याप्राग्दसमसौ
उत्तरार्धे आर्याप्राग्दसमसौ आर्याप्राग्दसमसौ ।

वाहताम् ।]

पञ्चम. सप्तकः ।

एव पञ्चमिका ।

प्रतिपद्यमकितयोद्गमात्वा नवमगुरुत्वविभूयितमात्रा ।
 "पञ्चमिका" पुनरत्र विवेकः कापि न मध्यगुरुत्व एव एकः ॥
 तत्त्ववर्तमानाद्विद्वत्प्रत्यक्षलतापञ्चमिकाकटिपत्र
 मोलितपलप्रतिपद्यमकितयोद्गमात्वा नवमगुरुत्व ।

उदाहरति—यत्तत्त्वमिति ।—य एव गुरुत्वमात्रा तु द्वावपञ्चमयोः योऽपञ्चम
 मर्त इत्यादिपदं उपपद्यते यत्तत्त्वमिति । "यत्तत्त्वमिति" कापि न मध्यगुरुत्व एव एकः ॥
 इत्यत्र । इत्यं विनोद विनविनोद यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 कदापि निश्चिन्तयन्त्यानी स्थिति विद्वत्प्रत्यक्षलतापञ्चमिकाकटिपत्र
 स्थिति मर्त्यादाम् । तं द्वे द्वे प्रत्यक्षमिति ।

४६१ । पञ्चमिका कथयति—यत्तत्त्वमिति । प्रतिपद्य प्रतिपद्य प्रतिपद्य प्रतिपद्य प्रतिपद्य
 विविधा योद्गमात्वा दत्त मा यदा यदुक्तमात्राया गुरुत्व नद युक्ते विविध मर्त्य
 द्वावपञ्चमयोः गुरुत्व तु न तद्वति यदुक्तमात्राया योद्गमात्वा न तु द्वावपञ्चमयोः
 नवमगुरुत्वमात्राया गुरुत्वमेव गुरुत्वमात्राया योद्गमात्वा न तु द्वावपञ्चमयोः
 नाम अयति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 मध्यगुरुत्वमेव इत्यर्थे । न अयति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 नादिवैद्य पञ्चमिका अवेदिति ।

उदाहरति—यत्तत्त्वमिति । तत्त्ववर्तमानाद्विद्वत्प्रत्यक्षलतापञ्चमिकाकटिपत्र
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।

४६२ । ईश देवतागोत्रं ब्रह्मण्यं यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 ४६३ । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।
 यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति । यत्तत्त्वमिति ।

नवमगुह्यत्वं व्यभिचरति च ।

यथा—‘रसधरणीजितरजनिविहारो’ति । (क)

२६१ । भावावृत्तयोदयकं यदि पूर्वं लघुक-विरामि ।

पञ्चादेकादमकन्तु “दोहड़िका” द्विगुणेन ॥

अथ नवमावाया प्रचारः ।

राई-दोहड़िकापठनं सुखं हृदि च काकुगीषान् ।

विन्दावनघनकुञ्जचरणनिष्ठो कमण्डलुः ॥

इति छन्दोमञ्जरी भावावृत्तायाः पञ्चमः सर्गः ।

(क) नवमिति ।—नवमभावाया गुह्यत्वं व्यभिचारोऽपि दृश्यते इत्यर्थः । यथा—
रसधरणीत्यादी । रसधरणीं सयामभूमौ जित रजनिविहारो राससो येन सः ।
पञ्चमटिकायां नवमस्य गुह्यत्वेन गोभा मन्त्रायने न तु नवमगुह्यत्वं पञ्चमटिकायां
नवमवृत्तकमिति बोध्यम् ।

२६१ । दोहड़िका लघ्वति—नामेति ।—यदि पूर्वो प्रथमधरणे लघुक-विरामि
अन्त्यधरणे लघुकं भावावृत्तयोदयकं पञ्चाद्वितीयधरणे एकादयक एकादमभावा, अथापि
लघुक-विरामोति प्रतिपत्तव्यम् । द्विगुणेन विराड्भावा दोहड़िका भवति । अथ न-
मावायामेवास्याः प्रचारो दृश्यते । यथा—राई इत्यादि । “रासिका-दोहड़िकापठनं सुखा
हृदित्वा लज्जगीषान् । विन्दावनघनकुञ्जचरणनिष्ठः कमण्डलुः ॥” गोपीनां गीति-
विशेषस्य दोहड़िकेति नाम । कमलं काकुलं रसातः रसिकः लज्जगीषान् रासिकाया
दोहड़िकापठनं सुखा हृदित्वा विन्दावनघनकुञ्जचरणनिष्ठः ।

इति पञ्चमः सर्गः ।

२६२ । यदि अन्त्यधरणे अन्त्यधरणेषु अन्त्यधरणं मात्रा एव नटे
एकादश मात्रा वाके, तत्रे तांशत्रि विराड्भावा “दोहड़िका” इत्यर्थः ।

पण्डः स्तवकः ।

अथ दण्डवत्प्रणामः ।

- १। पद्यं गद्यमिति प्रादुर्भास्यं द्विविधं बुधाः ।
 २। अथादः पदसंस्ताना गद्यं तत्तु विधा मतम् ।
 ३। अकठाराचरं स्वल्पममाभं "चूर्णकं" विदुः ।
 ४। तत्तु घेदभंगेतिम्य गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥

१। पदमिति । वृथा वाच्यं वाक्यान्तकं काव्यं यथा गद्यमिति विविधं प्रादु ।
तत्तु वैदर्भमिति गद्यां गद्यतरे ।

१। अथाहं हति । — माता-पुत्र-पति-निधनसमया निबद्धं परिच्छेदविधौ यः कुर्यात् ।
 २। अथाहं हति । — माता-पुत्र-पति-निधनसमया निबद्धं परिच्छेदविधौ यः कुर्यात् ।
 ३। अथाहं हति । — माता-पुत्र-पति-निधनसमया निबद्धं परिच्छेदविधौ यः कुर्यात् ।

১। প্রতিদ্বন্দ্ব বসেন—স্বপ্ন ও সত্য ভেদে বাবা বিবিধ। পুণ্ড্র
স্বপ্নসংগ কথিত হইতাহে, সত্যটি স্বপ্নসংগ কথিত হইতাহে।
স্বপ্নসংগ স্বপ্নসংগ কথিত হইতাহে, ইতি ইতি ইতি ইতি—ইতি

৩। চলিত ভাষায় ও লিখিত ভাষায় বঙ্গদেশের ইতিহাস লিখিত হইবে।

माधा मागके समान, उसका नाम मयसम (मयान् पहिला पादमें जितना भक्षर तिसरा पादमें भी तथा, और दुसरा पादमें जितना भक्षर धर्म पादमेंभी तथा) । जिसका ४ वर्णोंमें भक्षर समान नहीं है, उसका नाम विगम वृत्त ।

० । गङ्गादाम कवि सङ्केतमें ही उन्नीसका लक्षण प्रकट करते हैं । म, य, र, स, त, ज, म, न, ग और ल,—इन दस भक्षरोंसे समस्त उन्नीसका सङ्केत दिखलाया गया है । यथा विष्णु निश्चल संसार व्याप्त कर विराजमान है, तथा यही दस भक्षर तमाम उन्नीसमें अधिष्ठित हैं ।

८—९ । तिन तिन भक्षर एकत्र रख कर ही उन्नीस ठिक करने पड़ते हैं । इनको 'गण' कहते हैं । पृथ्वी 'म'से 'न' तक कुल आठ गण है । कमसे तिन भक्षर गुरु होनेपर उनके 'म' गण कहते हैं । अर्थात् जहापर 'म' देखेगे वहापर तिन भक्षर गुरु वर्ण जानना चाहिये । अन्यत्र भी इसी प्रकार कमसे तिन भक्षर लघु होने पर 'न' गण होता है । जिन तिन वर्णोंके पहिला वर्ण गुरु, उसका नाम "म" । तिनवर्णोंका आदि वर्ण लघु होनेसे 'य' गण होता है । जिन तीन वर्णोंका मध्य वर्ण गुरु, उनका नाम 'ज' गण । तीन वर्णोंका मध्यवर्ण लघु होनेसे 'र' गण होता है । जिन तीन वर्णोंका शेष वर्ण गुरु है, उनके 'स' कहते हैं । अन्तलघु तीन वर्णोंको 'त' गण नाम है । 'ल' और 'ग' द्वारा एक एक वर्णोंका परिचय होता है, तीन भक्षरोंका नहीं । एक लघु वर्णोंका परिचायक 'ल' है, मात्र एक

अक्षर गुरु होनेसे 'ग' गण होता है । गुरुका चिह्न (५) तथा लघुका चिह्न (१) इस प्रकार दिया जायगा ।

१०। अब मात्रा गणना नियम लिखते हैं । माथ्यांति जानि छन्दोंमें ४ मात्रा लेकर पाँचठो गण है, यथा—सार्धगुरु, सार्धलघु, अन्तगुरु, मध्यगुरु, तथा चतुर्लघु । पाँचे उरुके उपर पाया दात मण्डलाकार करके घुमलानेमें त्रितना एक लगता है, उनका नाम मात्रा है । जिस अक्षर उच्चारण करनेके उस तरहकी एक मात्राका प्रयोजन होता है, उसको ह्रस्व कहा जाता है । इस तरह दो मात्राविशिष्टका नाम दीर्घ, तीन मात्रा विशिष्टका नाम प्लूत, और आधे मात्राविशिष्टका नाम अर्धजन होता है । एक लघु वर्णसे एक मात्रा होता है । एक दीर्घ वर्णसे दो मात्रा होता है ।

११—१६। अनुस्वारधाता, (जैसे—व) दीर्घस्वरविशिष्ट (जैसे—वा) विसर्गसंयुक्त (यथा—मः) तथा संयुक्त वर्णके आद्य अक्षर (यथा—'मुक्ता'का मु) गुरु होता है । इस तरह पदोंका अन्तस्त्रिल लघुवर्ण विषयसे गुरु तथा गुरुवर्ण विषयसे लघु होता है । अर्थात् जिस जगे गुरु कर लेना आवश्यक है, उस जगे गुरु नित्र लेना चाहिये । आवश्यक न होने लघुही रहने देना । 'म' तथा 'ह' वर्णोंका पूर्ववर्ती वर्ण विषयसे ह्रस्व होता है ।

१७। जब तीव्र प्रयत्न करके पढ़नेका प्रयोजन है, तब संयुक्त वर्णोंका पूर्णवर्ण ह्रस्व माननेसे छन्दोमङ्ग नहीं होता है, परिणतयोग इस कहते हैं ।

१८। पड़नेका वखत जिस जगह जिहा स्वेच्छापूर्वक विग्राम लेता है, उसकी 'यति' कहते हैं। विच्छेद, विग्रामादि उसका नामान्तर है।

१९—२३। यति छन्दोंका तमाम जगह नहीं रहते हैं। जब पदान्ते यति रहता, तब चमत्कारिता होता है, पदमध्ये यति रहनेसे शोभा नष्ट होता है। परन्तु सो यति स्वरसन्धिसमन्वित होनेसे बढ़िया उत्कर्ष होता है।

२४—२६। अक्षरोंका हास वृद्धि अनुसार समवृत्त छन्दोंका नाम निर्देश किया जाता है। एक अक्षरवाला छन्दोसे लेकर एक एक अक्षर वृद्धि हो कर २६ अक्षरवाला छन्दोंका नाम उक्थादि। अर्थात् १ अक्षरवाले छन्दोका नाम उक्था, २ अक्षरवाला छन्दोका नाम अत्युक्था इत्यादि। वेसा सर्वत्र अलग अलग नाम होगा।

द्वितीय स्तवक ।

(१ से ७ अक्षरवाला छन्द)

१। प्रतिपादमें 'ग' गण (एक गुणवर्ण) रहनेसे उसको नाम 'धी' छन्द होता है।

२। जिसका प्रतिपादमें दोठे 'ग' गण (२हो गुणवर्ण) रहे, उसको 'खी' छन्द कहते हैं।

धृति ०] दिक्षी भागानुवाद ।

२। जिसका प्रतिपादमें एकठे 'म' गण (त्रि गुरुयण) रहे, उसको नाम 'भारी' छन्द होता है ।

४। प्रतिपादमें एक 'र' गण (पहिया और दोष वर्ण गुण तथा मध्ययणं लघु) रहनेसे उसको नाम 'मृगो' छन्द होता है ।

५। जिसका प्रतिपादमें ४ ठो गुण भरार रहने हैं, उस छन्दका नाम 'बन्दा' ।

६। जिस श्लोकके प्रतिपादमें त्रि लघुयणं तथा एक गुण वर्ण है, उसको 'सती' छन्द कहते हैं ।

७। जिसके प्रतिपादमें एक 'म' गण और दो 'ग' गण रहे, उसको 'पडकि' छन्द कहते हैं ।

८। जिस छन्दका प्रतिपादमें एक 'म' गण, एक 'ल' कार तथा एक 'ग' गण रहे, उसका नाम 'प्रिया' छन्द ।

९। जिसके प्रत्येक पादमें 'त' गण और 'य' गण रहे, उसको नाम "तनुमय्या" ।

१०। कमसे ४ वर्ण लघु य दो वर्ण गुण होनेसे "शशि वदना" छन्द होता है ।

११। जिस पद्यका समस्त पादमें दो 'य' गण रहे, उसका नाम "सोमराजी" छन्द ।

१२। जिस छन्दका प्रतिपादमें दो 'म' गण रहे, उसका नाम "चिचुल्लेला" ।

१३। जिसमें दो 'न' गण और एक 'स' गण रहे, उसका नाम "सुख" छन्द कहते हैं ।

१४ । जिसके प्रत्येक पादमें 'ज' गण और 'स' गण तथा 'ग' गण रहे, उस छन्दका नाम 'कुमारललिता' ।

१५ । जिस सात अक्षरवाला छन्दमें चतुर्थ और पञ्चम वर्ण लघु हैं, उसको "मदलेखा" छन्द कहते हैं ।

(८ अक्षरवाला छन्द)

१६ । जिस छन्दका प्रतिपादमें दो 'म' गण और दो 'स' गण रहे, उसका नाम "चित्रपदा" ।

१७ । प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'स' 'ल' और 'ग' गण रहनेसे "माणवक" छन्द होता है ।

१८ । जिस आठ अक्षरवाला छन्दका तमाम अक्षर गुरु होता है, उसका नाम "विद्युन्माला" ।

१९ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे 'ग' गण, 'ल' गण, 'र' गण, और 'ज' गण रहें, उसके 'समानिका' छन्द कहते हैं ।

२० । प्रतिपादमें 'ज' 'र' 'त' गण तथा 'ग' गण रहनेसे "प्रमाणिका" छन्द होता है ।

२१ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे 'न' गण, 'म' गण, 'ल' गण रहे, उसको "गजपति" छन्द कहते हैं ।

२२ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'न' और दो 'ग' गण रहे, उसका नाम 'हंसस्त' ।

२३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'त' गण 'र' गण 'ल' गण और 'ग' गण रहे, उसको "नारायिका" छन्द कहते हैं ।

हिन्दी भाषानुसार ।

वृत्ति १०]

(६ अक्षरात्मक ह्रस्व)

- २४। जिसके प्रत्येक पादमें क्रमसे दो 'न' गण और एक 'म' गण रहे, उसको नाम "मुञ्जगणिसुधृता" ।
- २५। प्रतिपादमें क्रमसे 'म' गण 'म' गण 'स' गण रहनेसे "मणिमध्य" छन्द होता है ।
- २६। क्रमसे प्रतिपादमें 'स' गण 'ज' गण और 'र' गण रहनेसे "मुञ्जगणिसुधृता" छन्द होता है ।
- २७। जिसके प्रतिपादमें 'र' गण 'न' गण 'त' गण रहे, उसका "हलमुखी" कहने है ।
- २८। प्रतिपादमें क्रमसे 'र' गण 'न' गण और 'र' गण रहनेसे "मद्रिका" छन्द होता है ।
- २९। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो 'न' गण और एक 'म' गण मात्र रहे, उसको नाम "कमला" छन्द ।
- ३०। जिसके प्रतिपादमें लयटो दीर्घ वर्ण रहे, उसका नाम "कपामाली" ।
- (१० अक्षरात्मक ह्रस्व)
- ३१। प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'म' 'स' और 'न' गण रहनेसे "वज्रवती" छन्द होता है ।
- ३२। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'न' 'स' और 'त' गण रहे, उसको नाम "मत्ता" छन्द ।
- ३३। प्रतिपादमें क्रमसे 'न' 'ज' 'न' और 'त' गण रहनेसे "मत्ता" छन्द होता है ।

कविलोग उसको 'उपजाति' छन्द कहते हैं । उपजाति मकारकी है, वंशस्पष्टिके साथ इन्द्रधराका धरण मिलने उपजाति छन्द होता है । सद्गुण (मिश्रित) धरणवाला श्लोकका छन्द 'उपजाति' समझना ।

४४ । प्रतिपादमें षष्ठाक्रमसे म, ज, झ, ञ, और न गण रहनेसे उसको 'सुबुली' कहते हैं ।

४५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक म गण, दो त और दो न गण रहे, उसको 'शालिनी' वृत्त कहते हैं । छार और सात अक्षरमें यति होंगे ।

४६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'म' 'भ' 'त' और व गण रहे, उसको 'धानोष्मो' वृत्त कहते हैं ।

४७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे 'म' गण, 'न' गण और 'अ' गण और एक 'ग' गण रहे, उसको 'ध्रुमरविदक्षिता' कहते हैं ।

४८ । प्रतियरणमें क्रमसे म, त, न, और दो ग गण र 'मनुकृष्ण' वृत्त होता है ।

४९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे र, न, र, ल, और ग रहे, उसको 'रघोदत्ता' वृत्त कहते हैं ।

५० । जिस छन्दका प्रतिपादमें षष्ठाक्रमसे र, न, म और दो ग गण रहे, उसको नाम 'स्वागता' ।

५१ । जिस श्लोकमें प्रतिपादमें क्रमसे तीन 'म' गण दो 'ग' गण रहे, उसका नाम 'दोषक' ।

१३। चिन्तने क्षणिकता के कारण 'म' नाम धीरे से 'मं' नाम, मन् 'मं' धीरे तक 'म' नाम हो, उनको 'मोड़नका' कहते हैं।

५१। तिसर कम्पेकरी कम्पेक गावरी वागरी द, ब, द, ल और
न मन्त्र ये, करको गावरी 'हीनी' कम्पेक ।

५२। तिसर सङ्गमे प्रतिपादितो भाषाकारणो दो 'त' सङ्ग, सङ्ग
५३। सङ्ग सौट दो सङ्ग, सङ्ग, उदाहरणो 'भुला' भाषाकारण कर्तव्यो है।

५८। विभक्त्यनुसारेण कथयिष्यामि । 'अ' लक्षण, एक 'इ' लक्षण और एक लक्षण एक लक्षण है, इसको 'श्रुति' कहते हैं ।

२६ : निम्न उदाहरणों का पढ़ो जहाँ 'त' और 'ति' 'त' नाम की, स्वरान्त 'त' नाम की रूप में आते हैं :

२५ : जिस अन्वर्त आता है वह, वह भी जो लक्षण है
इसके 'अन्वर्त' रूप का है :

१८. इसमें प्रत्यक्षी के १५०० फीट से ज़्यादा एक 'ए' जल स्रोत हैं जो कि १५०० फीट से ज़्यादा ऊँचाई पर हैं ।

• ୧ । ଯଦି ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି ଏକ ଲୋକ, ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି
ଏକ ଲୋକ ଏକ ଲୋକ ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି ।

६. "आपने जो कुछ कहा, वह सत्य है, मैं जानूँ कि सत्य है।"
 ७. "आपने जो कुछ कहा, वह सत्य है, मैं जानूँ कि सत्य है।"

[illegible][illegible]

६३। जिस वक्के तमाम पादमें २ गण, अ गण, स गण, और एक लघु, तथा एक गुण रहे, उसको 'श्रुता' वृत्त कहते हैं ।

६४। जिसके छन्दमें क्रमसे न गण, दो २ गण, एक ल गण, और एक गुण रहे, उसका नाम 'इन्द्रिता' ।

(१२ अक्षरवाला छन्द ।)

६५। जिस छन्दमें क्रमसे २, न, म, और ल गण रहे, उसका 'चन्द्रधम्म' कहते हैं ।

६६। जिस श्लोकका प्रतिपादमें अ, त, ज, और २ गण रहे, उसका नाम 'चरणधिल' छन्दः ।

६७। जिस छन्दमें प्रतिपादमें क्रमसे दो ल गण, एक अ गण और एक २ गण रहे, उसका 'इन्द्रधरा' वृत्त कहते हैं ।

६८। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे अ गण, स गण, अ गण, और स गण रहे, उसको 'अलोलतगति' वृत्त कहते हैं ।

६९। जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे चार 'व' गण रहे, उसको नाम 'भुक्तद्वयान' ।

७०। जिस छन्दमें क्रमसे चार 'ल' गण रहे, उसको नाम 'तोटक' ।

७१। जिस छन्दमें वक्कक्रमसे चार 'र' गण रहे, उसका नाम 'अग्निनी' ।

७२। जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे दो

१३ । प्रतिपादमें क्रमसे ४ 'म' गण मात्र रहनेसे उसको नाम 'मोदक' होगा ।

१४ । जिस १२ मक्षरपाला उन्नीस प्रतिपाद लघु वर्णोंसे गठित होता है, उसको 'तरलमयन' कहते हैं ।

(१३ अक्षरपात्रा वन्दः)

१५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, न, ज, र, और ग गण रहे, उसको तृतीय और १०म मक्षरोंमें वृत्ति होनेसे, इसका नाम 'मन्त्रिणी' ।

१६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे अ, म, रा, ज, और ग गण रहे, उसको 'दक्षिण' उन्नीस कहते हैं । इस उन्नीसमें चार और नवो मक्षरोंमें वृत्ति होगी ।

१७ । जिस उन्नीस प्रतिपादमें क्रमसे म, ल, व, रा, और ग गण रहे, उसको 'मलमाला' नामक उन्नीस कहते हैं । इस उन्नीसमें चार और नवो मक्षरोंमें वृत्ति होगी ।

१८ । जिसके प्रतिपादमें दो 'न', दो 'रा', और एक 'ग' गण रहे, उसको 'चण्डी' नामक उन्नीस कहते हैं ।

१९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे रा, अ, रा, अ, और ग गण रहे, उसको 'मङ्गुमणिनी' कहते हैं ।

२०० । जिस उन्नीस प्रतिपादमें क्रमसे दो 'म' गण और दो 'न' गण और एक गुण रहे, इसको 'अन्धका' कहते हैं । इस उन्नीसमें चार और छः मक्षरोंमें वृत्ति होगी है ।

१०१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, ज गण, और दो स और एक ग गण रहे, उसको नाम 'कलहंस' ।

१०२ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे स, ज, स, ज, और ग गण रहे, उसका नाम 'प्रयोधिता' ।

१०३ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे एक न, दो ज, एक र, और एक ग गण रहे, उसको 'मृगेन्द्रमुख' नामक वृत्त कहते हैं ।

१०४ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे एक प, एक म, दो र गण और एक गुठ रहे, उसका नाम 'चञ्चुरीकायली' : कहते हैं ।

१०५ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे एक न, एक स, दो र और एक ग गण रहे, उसको 'चन्द्ररेखा' कहते हैं । इस छन्दमें पठ और सप्तम अक्षरोंमें यति होगी ।

१०६ । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे ज, स, त, स गण और एक गुठ रहे, उसको 'उपस्थित' नामक छन्द कहते हैं ।

१०७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, त, स, ज और ग गण रहे, उसको 'मञ्जुदासिनो' कहते हैं ।

१०८ । जिस श्लोकके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, म, त और ग गण रहे, उसको 'कुटजगति' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें प्रथमतः सप्तम और पष्ठम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१०९ । जिसके प्रतिपादमें चार, 'घ' एक 'ग' गण रहे, उसको 'कन्दुक' कहते हैं ।

ग गण रहे, सब उसको 'भान्दिमुखी' छद् कहते हैं । इस छन्दमें सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

११८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, म, न गण और दो गुरु रहे, उसका नाम 'इन्दुवदना' ।

११९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक म, एक ज गण और दो गुरुवर्ण रहे, सात अक्षरोंमें यति होनेसे उसका नाम 'नदी' कहते हैं ।

१२० । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, न गण, और दो गुरुवर्ण रहे, उसको 'अक्षमी' नामक छन्द कहते हैं । इस छन्दमें सात अक्षरोंमें यति होगी ।

१२१ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे चार 'म' और दो 'ग' गण रहे, उसको 'सुवर्षिच' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें आठ अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१२२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, च गण और दो म गण एवं ४, १० अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'मध्यशामा' नामक छन्द कहते हैं ।

१२३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ल, म, न, च गण और दो ग चार एवं चार और १० अक्षरोंमें यति रहे उसको 'श्रुति' नामक छन्द कहते हैं ।

१२४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, म, ज गण, एक लघु और एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'प्रमदा' छन्द कहते हैं ।

१२५ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, ज, ल, च गण, एक ल

कार और एक ग कार रहे, उसको 'मञ्जरी' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें पांच और नवो अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१२६ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, भ, ज गण और दो गुरु वर्ण रहे उसको 'कुमारी' छन्द कहते हैं । इसमें अष्टम और षष्ठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१२७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, र, न, र गण, एक ल और एक ग कार रहे, उसको 'सुकेसर' नामक छन्द कहते हैं ।

१२८ । जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे म, भ, न, य, ल और ग गण रहे, उसको 'चन्द्रोत्स' छन्द कहते हैं ।

१२९ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, त, न, य गण और दो ग कार रहे, उसको 'वासन्ती' नामक छन्द कहते हैं ।

१३० । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे एक भ, तिन न, एक लगण और एक गुरुवर्ण रहे, उसको 'चक्रपद' नामक छन्द कहते हैं ।

१३१ । जिसमें १४ लघु वर्ण एवं अन्तमें एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'शशिकला' नामक छन्द कहते हैं ।

१३२ । शशिकला छन्दमें लघु गुरु वर्णका नियम ठिक रहने पर यदि षष्ठ और नवो अक्षरों में यति रहे तब उसको 'स्रक' छन्द कहते हैं ।

१३३ । शशिकला छन्दोंके लघुगुरुनियम ठिक रहने पर यदि अष्टम और सप्तम अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'मुनिगणनिकर' छन्द कहते हैं ।

१३४ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो न, एक म, दो य गण

एवं आठ और सात अक्षरोंमें पति रहे, उसको 'मादिनी' नामक छन्द कहते हैं ।

१३५ । जिस छन्दके प्रतिपाद दोष पञ्चदश अक्षरोंमें पठित होता है, उसको 'छोलाखेल' छन्द कहते हैं ।

१३६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ग, र, न और दो र गण रहे, उसको 'विविनयितक' नामक छन्द कहते हैं ।

१३७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे र, ज, र, ज, र गण रहे, उसको 'गुणक' छन्द कहते हैं ।

१३८ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, र, म, और दो र गण रहे, उसको 'सद्गुणेश' छन्द कहते हैं । इसमें सात और आठ अक्षरोंमें पति होगी ।

१३९ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे कि 'म' और दो 'य' गण रहे, उसको 'विषा' छन्द कहते हैं ।

१४० । जिसके प्रतिपादमें पञ्चाक्षरसे ग, ज, म, ज, और र गण रहे, उसको 'प्रमदक' नामक छन्द कहते हैं ।

१४१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे र गण, ज गण, दो न गण और एक र गण रहे, उसको 'पटा' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें पाँच और द्वादश अक्षरोंमें पति रहेंगी ।

१४२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो र गण, एक म गण, एक र गण, और र गण रहे, उसको 'सद्गुणेश' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें सात और आठ अक्षरोंमें पति होगी ।

१४३ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे दो र गण, एक न

गण, म गण और र गण एवं आठ और सात अक्षरोंमें यति होनेसे उसको 'उपमालिनी' नामक छन्द कहते हैं ।

१४३। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, ज गण, दो स गण और एक य गण रहे, उसको 'शृणम' नामक छन्द कहते हैं ।

१४५। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे स गण, दो ज गण, एक म गण और एक र गण रहे, उसको 'मानस हंस' छन्द कहते हैं ।

१४६। जिसका प्रतिपाद ५ठो 'स' गणसे गठित है एवं पांच अक्षरोंमें यति रहे, उसको 'नालिनी' छन्द कहते हैं ।

१४७। जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, ज, स, न गण और र गण रहे, उसको 'निशापालक' छन्द कहते हैं ।

१४८। समानिका छन्दका दो पादमें जिसका एक पाद गठित होता है उसको 'चित्रसंग' नामक छन्द कहते हैं ।

१४९। जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे म गण, र गण और तीन न गण एवं एक गकार रहे, उसको 'शृणम गति विलसित' नामक छन्द कहते हैं । इसमें सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१५०। जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे म, स, म, न, म गण और गकार रहे, उसको 'चकिता' छन्द कहते हैं । इसमें आठ अक्षरोंमें यति होगी ।

१५१। जिसके प्रतिपाद प्रमानिकाका दो पादमें गठित होता है, उसको 'पञ्चधामा' छन्द कहते हैं ।

१५२। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, म, न गण

और गकार रहे, उसको 'मइन लजिता' नामक छन्द कहने हैं ।
इस छन्दमें चार और षष्ठ अक्षरोंमें यनि रहेगी ।

१५३ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, म, ज, र गण और गकार रहे, उसको 'याणिनी' छन्द कहने हैं ।

१५४ । जिसके प्रतिपादमें यथाक्रमसे य, म, न, स, र गण और एक गकार रहे, उसको 'प्रयलजित' छन्द कहने हैं ।

१५५ । जिसके प्रतिपाद षोडश लघु अक्षरोंमें रचित होता है, उसका नाम 'मवलधूनि' छन्दः ।

१५६ । जिस छन्दके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, म, ज, त गण और गकार रहे उसको 'गददधन' कहने हैं ।

१५७ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, र, न, र गण और गकार रहे उसको 'पीरललिता' वृत्त कहने हैं ।

१५८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे पाँच 'म' गणका एक एक गुरु रहे, उसको 'मदगति' छन्द कहने हैं ।

१५९ । जिसके प्रतिपादमें न गण, ज गण, र गण, म गण और एक गकार रहे, उसको 'मनिकनलता' वृत्त कहने हैं ।

१६० । जिसका प्रतिपाद १७ गुरुत्वोंमें गठित उगको नाम 'मझका' वृत्त है ।

१६०-क । जिस छन्दके प्रतिपादमें म गण, न गण, दो न गण, और एक गकार रहे, उसको

१६०. जिसके प्रतिपादमें त, न, म, त, य गण और गकार रहे, उसको 'वान्ता' कहते हैं ।

१६१ । जिसका तमाम पाद य, म, न, म, म गण, लकार और गकारसे निरूप है, एवं प्रथमः णु और एकादश अक्षरोंमें गी, उसको 'जिपरिणी' छन्द कहते हैं ।

१६२ । जिसका तमाम पाद ज, म, ज, म, य गण और एक लघु और एक गुरु रहे, भाट और नयम अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'वृष्यी' छन्द कहते हैं ।

१६३ । जिसके प्रतिपादमें म, र, न, म, न, ल और ग गण, रहे, उसको 'व्यंशपत्रपतिन' कहते हैं ।

इस छन्दमें दशम और सात अक्षरोंमें यति रहेंगी ।

१६४ । जिसके प्रतिपादमें म, म, न गण, दो गकार और यमण रहे, उसको 'मन्दाक्रान्ता' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें चतुर्थ षष्ठ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेंगी ।

१६५ । जिसका तमाम पादमें न, स, म, र, म, ल और ग गण रहे, उसको 'हरिणी' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें षष्ठ चतुर्थ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेंगी ।

१६६ । जिसके प्रतिपादमें न, ज, म, दो ज गण, एक लकार और एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'नर्दटक' छन्द कहते हैं ।

१६७ । यदि नर्दटक लक्षणका गुरु लघु नियम रहने पर भी सप्त षष्ठ और चतुर्थ अक्षरोंमें यति रहे, तब उसका नाम 'कोकिलक' वृत्त है ।

१६८। यदि प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, म, य, ल और गणन रहे, उसको 'दागिणी' वृत्त कहते हैं। इस छन्दमें चार पद और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी।

१६९। यदि प्रतिपाद क्रमसे म, म न, र, र गण, लकार और एक शुद्ध वर्णोंमें नियोज्य हो एवं चार पद और सप्त अक्षरोंमें यति रहे उसको 'भारतजाला' छन्द कहते हैं।

१७०। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो म, एक म, र, र, ल और गणन रहे, उसको 'हरि' वृत्त कहते हैं। इस छन्दमें चार पद और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी।

१७१। जिसका समस्त पाद यथाक्रमसे य, म, न, र, र गण लकार और गकारोंमें नियोज्य है एवं चार छः और सप्त अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'काला' नामक छन्द कहते हैं।

१७२। जिसका समस्त पाद क्रमसे दो र गण, एक ज गण, म गण, ज गण और दो शुद्ध वर्णोंमें नियोज्य है, उसको 'भक्ति हागिनी' नामक छन्द कहते हैं।

१७३। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे ज, र, ज, र, ज, र एक लघु वर्ण रहे, उसको 'पञ्चनाम' नामक छन्द कहते हैं।

१७४। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, ल, न गण, तीन य गण रहे, एवं पाँच पद और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी, उसको 'सुगु मित्रतावेलिता' छन्द कहते हैं।

१७५। जिसके प्रतिपादमें क्रमसे न, ज, म, ज गण और दो

१६०-ए। जिसके प्रतिपादमें त, न, म, त, य गण और गकार रहे, उसको 'घाला' कहते हैं ।

१६१। जिसका तमाम पाद य, म, न, स, म गण, लकार और गकारसे निबद्ध है, एवं प्रथमतः षष्ठ और एकादश अक्षरोंमें गी, उसको 'शिखरिणी' छन्द कहते हैं ।

१६२। जिसका तमाम पाद ज, स, ज, स, य गण और एक लघु और एक गुरु रहे, आठ और नवम अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'पृथ्वी' छन्द कहते हैं ।

१६३। जिसके प्रतिपादमें म, र, न, म, न, ल और ग गण, रहे, उसको 'वंशपत्रपतित' कहते हैं ।

इस छन्दमें दशम और सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६४। जिसके प्रतिपादमें म, म, न गण, दो गकार और यगण रहे, उसको 'मन्दाक्रान्ता' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें चतुर्थ षष्ठ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६५। जिसका तमाम पादमें न, स, म, र, स, ल और ग गण रहे, उसको 'हरिणी' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें षष्ठ चतुर्थ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६६। जिसके प्रतिपादमें न, ज, म, दो ज गण, एक लकार और एक गुरु वर्ण रहे, उसको 'नर्दटक' छन्द कहते हैं ।

१६७। यदि नर्दटक लक्षणका गुरु लघु नियम रहने पर भी सप्त षष्ठ और चतुर्थ अक्षरोंमें यति रहे, तब उसका नाम 'कोकिलक' वृत्त है ।

१६८ । यदि प्रतिपादये क्रममे म, ग, न, म, य, ल और गणन रहे, उसको 'दासिणी' छन्द कहने दें । इस छन्दमें चार वृत्त और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६९ । यदि प्रतिपाद क्रममे म, म ग, र, स गण, लकार और एक गुरु वर्णोंमें निरिच्छ हो एवं चार वृत्त और सप्त अक्षरोंमें यति रहे उसको 'भारतायान्ता' छन्द कहने दें ।

१७० । जिसके प्रतिपादमें क्रममे दो न, एक म, र, स, ल और गणन रहे, उसको 'हरि' छन्द कहने दें । इस छन्दमें वृत्त चतुर्ष्व और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१७१ । जिसका समाम पाद क्रममे य, म, म, र, स गण लकार और गकारमें नियत है एवं चार छः और सात अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'कान्ता' नामक छन्द कहने दें ।

१७२ । जिसका समाम पाद क्रममें दो स गण, एक ज गण, मगण, ज गण और दो गुरु वर्णोंमें नियत है, उसको 'वलि-शाशिनी' नामक छन्द कहने दें ।

१७३ । जिसके प्रतिपादमें क्रममे ज, र, ज, र, ज, ग एक लघुवर्ण रहे, उसको 'वञ्ज्यामर' नामक छन्द कहने दें ।

१७४ । जिसके प्रतिपादमें क्रममे म, ल, म गण, तीन यगण रहे, एवं पांच वृत्त और सप्त अक्षरोंमें यति रहेगी, उसको 'कुमु-मिनल्लतावेष्टिता' छन्द कहने दें ।

१७५ । जिसके प्रतिपादमें क्रममे न, ज, म, ज गण और दो

४ गण रहे, उसको 'मरुत' नामक छन्द कहते हैं । इस छन्दमें एकादश और नव अक्षरोंमें यति रहेंगी ।

१७१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे दो 'म' गण, नव 'न' गण, रहे, उसका नाम 'मागम' छन्द है ।

१७२ । मरुतनामा छन्दका भगणं तुल्य रहनेपर यदि गर्भे दो न गण रहें (भगणं जिसका प्रतिपादमें क्रमसे म, म, न, स गण, दो न गण, और दो ष गण रहे) उसको 'विचलेता' नामक छन्द कहते हैं ।

१७८ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, न, ज, न, त, म गण रहे, उसको 'शादून्मल्लि' छन्द कहते हैं । इसमें १२ ग और षट् अक्षरोंमें यति होगी ।

१७६ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म गण, दो जगण, एक म गण और २ गण रहे, उसको 'हरिणत्पूता' छन्द कहते हैं । इसमें अष्टम पञ्चम और दशम अक्षरोंमें यति रहेंगी ।

१८० । जिसका प्रतिपादमें क्रमसे पांच 'म, गण और एक 'स' गण रहे, उसको 'अश्वगति' छन्द कहते हैं ।

१८१ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म, न, स, त और मगण रहे, उसको 'मुष्ठा' नामक छन्द कहते हैं । इसमें प्रतिपद्याक्षरोंमें यति रहेगी ।

१८२ । जिसके प्रतिपादमें क्रमसे म गण, दो न गण, दो त गण, एक म गण रहे, एवं एकादश और सप्तम अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'चित्रलेखा' नामक छन्द कहते हैं ।

हिन्दी भाषानुवाद ।

धृति १८]

१८२। जिसके प्रतिपादमें म गण, र, गण, तिन न गण और एक न गण रहे, उसको 'अमरपदक' नामक छन्द कहते हैं।

१८३। जिसके प्रतिपादमें म, स, ज, स, र और मगण रहे, उसको 'शाद्' नामक छन्द कहते हैं। इस छन्दमें द्वादश और षष्ठ अक्षरोंमें यति रहेंगी।

१८५। जिसके प्रतिपादमें म, म, न, य और दो र गण रहे, उसको 'जेशर' छन्द कहते हैं। इस छन्दमें चार और सात अक्षरोंमें यति रहेंगी।

१८६। जिसके प्रतिपादमें म, म, न, ज, म और गण रहे, उसको 'चल' छन्द कहते हैं। इसमें चार और सात अक्षरोंमें यति रहेंगी।

१८७। जिसके प्रतिपादमें 'त' गण, 'न' गण, और चार गण रहे, एवं अष्टम अक्षरोंमें यति रहनेसे 'लालसा' छन्द कहेंगे।

१८८। जिसके प्रतिपादमें दो 'न' गण, एक 'म' गण रहे, उसको 'मोन्दलता' छन्द कहते हैं, इसमें अक्षरोंमें यति रहेंगी।

१८९। जिसके प्रतिपादमें दो मगण, एक भगण, मगण दो यगण रहे उसको 'सिंहविष्णुमूर्ति' छन्द कहते हैं, इसमें पांच छः और सात अक्षरोंमें यति रहेंगी।

१९०। जिसके प्रतिपादमें २ गण, न गण, दो म गण, और २ गण रहे, उसको 'दत्तार्जुन' छन्द कहते हैं।

१६६ । जिसके प्रतिपादमें कमरे म, म, ज, गगन और दो न गण एवं एक मुख्यवर्ण रहे, उसको 'शाई' छन्द कहते हैं । इसमें छान्दा और सान अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६७ । जिसके प्रतिपादमें म, म, म, न, य, न गण और एक मुख्यवर्ण रहे, उसको 'सुगता' छन्द कहते हैं । इसमें सान और पांच अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६८ । जिसके प्रतिपादमें एक म गण, दो गकार, दो न गण, दो त गण और दो गकार रहे, उसको 'कुल्लदाम' छन्द कहते हैं । इसमें पांच और सान अक्षरोंमें यति रहेगी ।

१६९ । जिस १६ अक्षरवाला श्लोकका प्रतिपादमें दो न गण, एवं क्रमसे एकवर्ण गुह तत्र एक वर्ण लघु ऐमा गुह लघु-वर्ण रहनेसे 'पञ्चचामर' वृत्त होता है ।

२०० । जिसके प्रतिपादमें म, न, न, स, दो त गण एवं एक मुख्यवर्ण रहे, उसको 'विम्ब' वृत्त कहते हैं । इस छन्दमें पांच और सात सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०१ । जिसके प्रतिपादमें य, म, न, स, दो ज एवं एक मुख्यवर्ण रहे, उसको 'मकरन्दिका' छन्द कहते हैं । इसमें षष्ठ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०२ । जिसके प्रतिपादमें य, म, न, य, दो जगण और एक गगण रहे, उसको 'मणिमञ्जरी' कहते हैं । इस छन्दमें १२ अक्षर और सात अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०३ । जिसके प्रतिपादमें ज, स, ज, स, त, म गण और

गकार रहे, उसको 'समुद्रता' छन्द कहने दी । इसमें अष्टम चतुर्थ और सप्तम अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०४ । जिसके प्रतिपादमें म, र, म, न य, म, लकार और गकार रहे, उसको 'सुग्दान' छन्द कहने दी । इस छन्दमें सात स्वात और छः अक्षरोंमें यति रहेगी ।

२०५ । जिसके प्रतिपादमें म, दो ज, और म, र, म, लकार एवं गकार रहे, उसको 'गोत्रिका' छन्द कहने दी ।

२०६ । जिस छन्दके प्रतिपादमें र, ज, र, ज, र, ज और एक गुण्यार्ण एक लघुयर्ण रहे, उसको 'वृत्त' नामक छन्द कहने दी ।

२०७ । 'मित्रिगुडिगता' छन्दमें अर दोठो 'ज' गणने और एकठो 'ग' जातने पैसाङ्ग्य हो एव' छ' और सात अक्षरोंमें यति रहे, तो तब उसको 'शोभा' छन्द कहने दी ।

२०८ । प्रतिपादमें म, र, म, न, दो म गण और दो गुण्यार्ण होनेसे पहिल तोग उसको 'सुवशा' छन्द कहने दी ।

२०९ । जिसके प्रतिपादमें म, म, र, न म, यण लकार और गकार रहे एवं ११रा अक्षरोंमें यति रहनेसे उसको 'मत्तमवि-
कीर्ति' छन्द कहने दी ।

२१० । प्रतिपादमें म, र, म, न और तीस वगण एवं सात स्वात अक्षरोंपर यति रहनेसे 'अधरा' छन्द होगा ।

२११ । जिसके प्रतिपादमें म, य, यण, मोम अण्य और गण रहे, तब यदि तोग उसको 'मत्तमो' छन्द कहने दी ।

२१२। जिसका प्रतिपाद दो मगण, दो गकार, चार नगण और दो गकारने रचित हो, उसको 'दुंसो' छन्द कहते हैं। इस छन्दमें ५म और १४श अक्षरोंमें यति होगी।

२१३। जिस श्लोकका प्रतिपाद कमसे सात मगण और एक गकारसे रचित हो, उसका 'मदिरा' छन्द कहते हैं।

२१४। जिस श्लोकका प्रतिपाद कमसे भ, र, न, य, न, र, नगण और एक गुरुवर्ण द्वारा रचित हो, उसको 'मद्रक' छन्द कहते हैं। इस छन्दमें १०म अक्षर और १२श अक्षरमें यति होगी।

२१५। जिस श्लोकका प्रतिपाद कमसे म, म, र, म, त, ज, नगण और एक गुरुवर्णसे रचित हो, भुजगराज उसको नाम 'लालित्य' कहते हैं।

२१६। जिस छन्दका प्रतिपाद कमसे म, ज त, न, सगण दो रगण और एक गकारसे रचित हो, उसको 'महाम्रग्धरा' कहते हैं। इस छन्दमें ८म, ७म और ७म अक्षरमें यति होगी।

२२७। जिसका प्रतिपाद कमसे म, ज, म, ज, म, ज, मगण और एक लघुवर्ण एवं गुरुवर्णसे रचित हो, वदिङनगण उसको 'मद्रितनया' कहते हैं।

२१८। जिसका प्रतिपाद कमसे दो मगण, दो गकार, १४ लघुवर्ण और एक गुरुवर्णसे रचित हो, उसको 'मसाक्कीड़' छन्द कहते हैं, इस छन्दमें ८म ५म और १०म अक्षरोंमें यति होगी।

२१९। जिसका प्रतिपाद दो रा, एक म, रा, न, जगण एवं

एक लकार, एक भगण और एक गकारने गठित है, पिङ्गलमुनि उसको 'सुन्दरिका' कहती है ।

२२० । जिसका प्रतिपाद भ, ल, न, र, दो भ, एक न और एक यगणसे रचित है, उसको 'तन्वी' कहते हैं । इस छन्दके पांच सात और द्वादश अक्षरमें यति होगी ।

२२१ । जिसके प्रतिपादमें ८ भगण रहे, उसको पिङ्गल मुनि 'किरीट' छन्द कहते हैं ।

२२२ । जिसका प्रतिपाद कमसे ८ सगणसे रचित है, पण्डित लोग उसको 'दुर्मिल' छन्द कहते हैं ।

२२३ । जिस श्लोकका प्रतिपाद भ, म, न, भगण और १२ लघु एव एक गुणवर्णसे रचित है, उसको 'मौञ्जपदा' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें पांच सात और ग्यारह अक्षरोंमें यति होगी ।

२२४ । जिसका प्रतिपाद दो भ, एक ल, तीन म, एक र, एक सगण, एक लकार और एक गकारने गठित है, उसको 'भुजङ्गविजृम्भित' छन्द कहते हैं । इस छन्दमें आठ ग्यारह और सात अक्षरोंमें यति होगी ।

२२५ । प्रतिपाद एक म, उ, न, एक ल, और दो गकारोंसे रचित होनेसे 'अपवाह' छन्द होता है । इसमें १, ७, ५ अक्षरोंमें यति होगी ।

दण्डक ।

२२६ । प्रतिपाद दो गण, और ग्यारह सगणसे गठित होनेसे 'अण्डवृष्टिप्रपात' नामक दण्डक

२२७ । प्रतिपादमें चण्डवृष्टिपात दण्डकापेशासे एक गण अधिक होनेसे अर्णो नामक दण्डक होगा । क्रमसे एक एक रगण वृद्धिसे अर्णव, व्यास, जेमून, लीलाकर, उद्दाम, शङ्ख प्रभृति दण्डक होगा ।

२२८ । जिसका प्रतिपाद दो नगण, सात यगणसे रचित है, पण्डित लोग उसको 'प्रचितक' कहते हैं ।

२२९ । जिसका पाद छठे सगणसे रचित है, उसको पण्डित लोग 'कुसुमस्तवक' कहते हैं ।

२३० । प्रतिपाद सिरुं छठे रगणसे रचित होनेसे 'मत्त-मातङ्गलीलाकर' दण्डक कहते हैं ।

२३१ । जिस २७ अक्षरवाला छन्दमें प्रतिपाद एक लघुवर्ण पर एक गुरुवर्ण—इस क्रमसे लघु गुरु अक्षरोंसे रचित है, उसको 'अनङ्गशेखर' दण्डक कहते हैं ।

२३२ । ' ' अक्षरवाला छन्दका प्रतिपाद प्रथमसे एक गुरुवर्ण तब एक लघु वर्ण—इस प्रकारसे रचित है, उसको पण्डित लोग 'अशोकपुष्पमञ्जरी' कहते हैं ।

२३३ । कवियोंकी इच्छानुसार सिरुं प्रतिपाद यकारसे रचित होनेसे उसको 'सिंहविकोड' नामक दण्डक कहते हैं ।

२३४ । क्रमशः प्रतिपाद रगण, जगण—इस प्रकारसे परस्पर 'र' 'ज' गणसे रचित होनेसे उसको नाम 'अशोकमञ्जरी' ।

२३५ । जिसमें प्रतिपाद केवल रगणसे रचित है, उसको पण्डित लोग 'मत्तमातङ्गलीलाकर' दण्डक कहते हैं ।

२३६ । जिसका प्रतिपाद दो भगण, एक लकार, दो गकार तत्पर केवल्य वगणके नियम हैं, उसको 'सिंहविक्रान्त' नामक दण्डक कहते हैं ।

(समवृत्त प्रकरण समाप्त)

तृतीय स्तवक ।

अर्धमम वृत्त ।

२३७ । जिसका प्रथम और तृतीयपाद तिन वगण, एक लकार और एक गगणसे रचित है, द्वितीय और चतुर्थ पाद तिन भगण, और दो मुख्यणसे नियम हैं, उसको 'उगच्छि' छन्द कहते हैं ।

२३८ । यदि प्रथम और तृतीय पादमें 'दोषक' छन्दको प्रथमाक्षर नहीं हो और द्वितीय एवं चतुर्थ पादमें दोषक छन्दका लक्षण सङ्गत हो, तो यह 'विगयनी' छन्द है ।

२३९ । यदि विषम पादमें द्रुतविलम्बित लक्षणका प्रथम अक्षर भूट जाना हो, और समपादमें उक्त छन्दका लक्षण हो, तब उसको 'दृष्टिज्झूता' छन्द कहने हैं ।

२४० । जिसका विषमपादमें दो भगण, एक रगण, एक लकार और एक मुख्यण रहे, समपादमें भगण, जगण, रगण रहे, उसको 'अपरपङ्क्त' छन्द कहने हैं ।

२४१ । जिसका विषमपाद दो भगण, एक रगण, एक वगणसे रचित है, समपादमें एक भगण, दो जगण, एक रगण और गकार रहे, उसको 'पुष्पिताम्बा' छन्द कहने हैं ।

२४२ । यदि विषम पादद्वयमें दो सगण, एक जग और समपादमें सगण, भगण, रगण, लकार एवं गकार उसको 'सुन्दरी' छन्द कहते हैं ।

२४३ । यदि विषम पादमें तीन सगण एवं समपादमें एक भगण, दो जगण और एक यगण रहे, 'द्रुतमध्या' कहते हैं ।

२४४ । जिसका विषमपादमें त, ज, रगण और समपादमें म, स, जगण और दो गकार रहे, उसको छन्द कहते हैं ।

२४५ । विषमपादमें म, ज, सगण और समपादमें म, र, न, दो गकार होनेसे उसको 'श्वेतु' कहते हैं ।

२४६ । जिसका विषम पादमें दो तगण, एक दो गुरुवर्ण एवं समपादमें ज, त, जगण और दो गुरु उसकी 'माध्याह्निकी' छन्द कहते हैं ।

२४७ । जिसका विषम पादमें ज, त, जगण दो ग समपादमें दो तगण, एक जगण, दो गकार रहे, उसको 'गूढां' छन्द कहते हैं ।

२४८ । जिसका विषम पादमें र, ज, र, यगण पादमें ज, र, ज, रगण और गुरुवर्ण रहे, उसको 'वसन्त' कहते हैं । (कोई कोई इनको 'जयन्त वसन्त' मानते हैं ।)

२४९ । जिसका विषमपादमें दो भगण, दो ग

समपादमें दो नगण, दो रगण होनेसे, उसको 'कीमुदी' छन्द कहते हैं । •

२५० । यदि विषमपादमें एक न, दो ज, एक रागण और समपादमें स, ज, य, रागण, लकार और गकार रहे, तब उसका 'मञ्जूसौख्य' छन्द कहते हैं ।

२५१ । जिसका विषमपादमें दो स, एक जगण और दो गुरुवर्ण एवं समपादमें स, म, र और यगण रहे, उसको 'बान मारिणी' छन्द कहते हैं ।

विषम वृत्त ।

२५२ । प्रथम पादमें स, ज, रागण और लकार, द्वितीय पादमें न, म, जगण और एक गुरुवर्ण, तृतीयपादमें म, न, म और एक गकार, चतुर्थ पादमें स, ज, स, जगण, और गकार रहे, उसका 'उद्गता' छन्द कहते हैं ।

२५३ । उद्गताका दुसरी लक्षण जैसाकी प्रथम पादमें स, ज, स, लकार एवं द्वितीय पादमें न, स, ज, एक गुरुवर्ण तृतीय-पादमें म, न, जगण, लकार और एक गकार चतुर्थपादमें स, ज, स, ज और गकार हो, तब उसको 'उद्गता', छन्द कहते हैं ।

२५४ । जिसका तिन पाद पूर्वोक्त उद्गता छन्दके लक्षणपुष्ट होती, तृतीय पादमें र, न, म और एक गकार रहे, उसको 'सौख्य' छन्द कहते हैं ।

२५५ । जिसका तृतीयपाद दोठ नगण, दोठ सगण्यसे रचित हो अन्य तिन पाद पूर्वोक्त उद्गता लक्षणपुष्ट हो, उसको परिकल्पना 'सौख्य' नामक छन्द कहते हैं ।

(क) यद् नामक छन्द कभी अर्धसम और कभी विषम

होता है, उसकी उपान्त (सप्तम वर्णतक) 'छन्दोनियम' कहा जाता है।

२५६। अष्टाक्षरःवृत्तमें द्वितीय और चतुर्थ पाद मगण और गकारके बाद जेसाकी चतुर्धाक्षरोंकी उपरान्त यगण हो तो वह 'यक' नामक छन्द है।

२५७। यदि समगदमें चतुर्धाक्षरोंके बाद यगण युक्त हो तो उसे 'पध्यायकवृत्त' कहा जाता है।

२५८। अनुष्टुभ छन्दमें सर्वत्र पञ्चम वर्ण लघु, द्वितीय और चतुर्थ पादोंके सप्तमाक्षर लघु, षष्ठाक्षर गुरु और शेषभागमें कोई विशेष नियम नहीं है।

श्लोकका प्रयोगमें किसी किसीने यह वक्तृलक्षणको प्रायिक कहता है और यह अनुष्टुभके नामसे प्रसिद्ध एवं उसमें अष्टाक्षरता है।

(क) अर्ध्याका प्रथमाद्धके अन्तमें एक गुरुयुक्त सप्तगण सन्निविष्ट होंगे, प्रथमाद्धस्थितपादके प्रथम, तृतीय, और सप्तम गणमें आद्यन्त लघु मध्यगुरु 'ज'गण नहीं मेलता है। अपराद्धमें षष्ठगण ऊपर लिखे हुए, 'ज' और 'न' लघु आर्ध्याकी लक्षण है।

(ख) षष्ठगणमें नगण और लकार यानीकी चारों लघु रहेसे, द्वितीय लघुके पहले 'यति' निश्चय रहेगा, सप्तमगणमें गण लकार और पहला लघुके पूर्वमें 'यति' रहेगा, इसमें यव षष्ठगण चारों लघुरूप रहेगे तर प्रथम लघुवर्णके 'यति' रहेगा, सप्तमगण चारों लघुरूप होनेसे षष्ठगणके बाद यति होंगे। अर्ध्याका पञ्चमगणमें नगण, लकार होनेसे प्रथम लघुवर्णकी पूर्वसे चतुर्थगणका अन्तमें यति रहेगा, षष्ठगण एक मात्रक यानीकी कारण पराद्धमें तिन मात्र कम होते हैं।

कोना है, उसकी उपाय (सतम धर्मात्मक) 'उन्नीयम' कहा जाता है।

२५६। महाशरःशूलमें द्वितीय और चतुर्थ पाद मगण और गकारके पाद ऊँमाफो मनुष्याशरीरकी उपरान्त मगण हो तो यह 'यक' नामक उभय है।

२१७। यदि समगादमें चतुर्धाशरोणे बाद यगण मुक्त हो
तः उमें 'पध्यागतवृत्त' कहा जाता है।

२५८। अनुष्टुभ छन्दमें सर्वत्र पञ्चम वर्ग लघु, द्वितीय और तृतीय पादोंमें सप्तमाक्षर लघु, सप्ताक्षर गुरु और दशमागमें कोई विशेष नियम नहीं है।

इस प्रकार प्रयोगों से पता चलता है कि यह सब अत्यन्त ही सरल है और यह अनुभवों, सामान्य प्रविष्टि एवं उद्योगों द्वारा प्राप्त है।

(क) अर्थात् प्रत्ययार्थ के अन्तर्गत एक गुणगुण सम्बन्ध
अर्थान्वित होने, प्रत्ययार्थ-प्रत्ययार्थ के प्रमाण, मूल्य, और सामान्य
रूपों का अन्तर्गत प्रमाण प्रमाणगुण, 'अ' गण नहीं देखना है। अन्तः-
गर्भ में अनुमान उदाहरण निम्न रूप 'अ' और 'अ' तथा 'अ' की
व्यक्ति है।

(५) कृष्णार्णवे भगवत् स्वरूप मानीको कर्मा लक्ष्य
 १००, प्रियं लक्ष्यं गच्छेत् 'यति' निरम रहेता, मन्त्राभाषणमे
 कर्मा लक्ष्यं भोक्तृ पदेता लक्ष्यं मूर्ध्नि 'यति' रहेता, इगमे सव
 कृष्णार्णव भाषे लक्ष्यं रहेता लक्ष्यं मूर्ध्नि 'यति' रहेता,
 मन्त्राभाषण भगवत् स्वरूप होनेन कृष्णार्णव सव भगवत् स्वरूप
 मन्त्राभाषण भगवत् स्वरूप होनेन कृष्णार्णव सव भगवत् स्वरूप
 मन्त्राभाषण भगवत् स्वरूप होनेन कृष्णार्णव सव भगवत् स्वरूप
 मन्त्राभाषण भगवत् स्वरूप होनेन कृष्णार्णव सव भगवत् स्वरूप

(૧) માખાં ઉચ્ચ : જયજ્ઞાન મોદે જે. કે. વાળા, રિપુલા, જામલ, મુખમલ, કલ્પનજાલ, મીનિ, દર્શનિ, જ્ઞાનિ માધ્યમિનિ ।

१. य) प्रपञ्चार्थं यौ च 'पञ्च' का प्रपञ्च शब्दव्यवस्था वा
विशेषित इत्येते 'पञ्च' इति ।

(५) यदि दो मायमें द्वितीय कोष नानुगतमें दो कक्षा होना, तब इनको 'आटा' समुदायमें है ।

७ (अथवा प्रथम भाग का अन्तर्गत भाग हो, द्वितीय भाग का अन्तर्गत भाग हो, उदाहरण 'गुणवत्ता' का अन्तर्गत भाग है।

(अ) अथर्वसंहिता में सूर्योपनिषद् का अन्तर्भाव नहीं है।
इसमें अथर्वसंहिता के अन्तर्भाव होने की भी संभावना होती है।

(५) निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए :
आर्य समाज का स्थापना किस वर्ष हुई ?

म. : आर्यान्ता पण्डित महाराज हा अहं होरिते, सगळा 'उत्तम' बघते ही

(८) आपसी छद्मका पूर्वाह्न' वगैरहका विधान हयैते (आपसं पूर्वाह्न वगैरह वगैरह' पूर्वाह्न हयैते) ते वगैरह 'इहोति' छद्म कयैते है .

। ६) पद आणविक संयोजन और द्वितीयिक संरचना
एक अधिक गुणवत्ता की सरकारी 'आणविक' संरचना ।

४५। आकाश दिव्यमयायुर्मै इव साक्षात् एव समयायुर्मै
अथ साक्षात् अथ मातृ साक्षात् अथैव साक्षात् अथैव साक्षात्
अथैव साक्षात् अथैव साक्षात् अथैव साक्षात् अथैव साक्षात्
अथैव साक्षात् अथैव साक्षात् अथैव साक्षात् अथैव साक्षात्
१।

होता है, उसकी उपान्त (सतम घर्णतक) 'छम्मेनि' याता है।

२५६ । अष्टाक्षरः वृत्तमें द्वितीय और चतुर्थ पाद म
गकारके बाद जेसाकी चतुर्धाश्रोंकी उपरान्त यमण ह
यक' नामक छन्द है ।

२५७। यदि समवादमें चतुर्धांशरोंके बाद यगण
ना उसे 'पध्यागक' बुद्धि कहा जाता है।

२५८। अनुष्टुभ छन्दमें सर्वत्र पञ्चम वर्गं लघु, और चतुर्थ पादके सप्तमाक्षर लघु, षष्ठाक्षर गुरु और तीसरे विशेष नियम नहीं है।

इलोकका प्रयोगमें पिछो पिछीने यह धन्य लक्षणको
बतला दे और यह अनुद्भूतने नामने प्रगिय ण्य' उगमें भव
है ।

(क) अर्थात् प्रथमादिके अन्तर्गत एक गुणगुण सन्निविष्ट दधि, प्रथमादिके अन्तर्गत प्रथम, द्वितीय और तृतीय वा अन्य लघु मध्यगुण अगण नहीं मन्त्रा है। राक्षसे पशुपति उपर लिख दूध 'अ मा' ज लघु मध्यगुण है।

(२) चतुर्दशी मग्न और लक्ष्मी वाराच वारा
 रवेम, प्रित्तप लक्ष्मी वहाते गति निरम रवेम मग्नम
 मग्न लक्ष्मी और रवेम लक्ष्मी वारा रवेम रवेम
 चतुर्दशी वारा रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम
 मग्नम वारा रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम
 वारा रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम
 वारा रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम रवेम

[illegible]

(४) अथवा यह भी संभव है कि यह नामकरण ही
विभिन्न मनुष्यों 'पुच्छा' हुआ हो ।

(५) यदि दो यादमें द्वितीय बाँर वस्तुसमामें हो जबरान होगा, तब जबरानो 'घटका' उत्पन्न कहते हैं ।

७. ज्ञानका प्रथम भाग वाचनका मदुरा हो, निराला भावार्थोद्घातक हो, उपाधी 'भाष्यनिराला' सुलभ कहते हैं।

१. (अ) मगधसभ में पूर्णप्रतिपत्ति का आदेश हुआ और प्रिन्सिपल
संघ में बगलवा मगध का नाम होना ही 'अपमगध' होना है।

। अ० । जिनका प्रसाद' बहुत असाध्य होता, बहुत
आर्तार्थम्बुका नाम पति होता है ।

अ. भाषायां च पराह सादृशं चो अहं हस्तिनि, हस्तिनि
'हस्तीनि' कहते हैं

(६) अर्थात् उद्देश्य पूर्वाह्नं पण्डितं विदितं होयेति (अर्थात् पूर्वाह्नं पण्डितं, पण्डितं पूर्वाह्नं होयेति) तत् इत्यन्ते 'इदं' उक्तं न-ते हि ।

(४) 'ए' आर्यायक. तस्यार्थः 'अ' द्वितीयार्थः अत्र
एव अत्रिक गुणद्वयं यौ तत्तु तस्य 'आ' आर्यायक' इति ।

[illegible]

होता है, उसकी उपान्त (सप्तम वर्णान्तक) छन्दोनिय
याता है।

२५६। अष्टाक्षरः श्रुतमें द्वितीय और चतुर्थ पाद म
गकारके बाद जेसाकी चतुर्धाक्षरोंकी उपान्त यगण ह
यक्' नामक छन्द है।

२५७। यदि समपादमें चतुर्धाक्षरोंके बाद यगण
ता उसे 'पथ्यायक्युत' कहा जाता है।

२५८। अनुष्टुभ छन्दमें सदैव पञ्चम वर्ण लघु,
और चतुर्थ पादके सप्तमाक्षर लघु, षष्ठाक्षर गुरु और
कोई विशेष नियम नहीं है।

श्लोकका प्रयोगमें पहली किरतीने यह एक लक्षणको
कहता है और यह अनुष्टुभके नामसे प्रसिद्ध पद्य उसमें
है।

(क) मय्यांका प्रथमाक्षरके अन्तमें एक गुणगुण
सन्निविष्ट होगे, प्रथमाक्षर अथवादके प्रथम, मृगोय, और
गणमें आद्यन्त लघु माध्यगुण 'अ गण नहीं मेलता है
सर्वमें बहुगण ऊपर लिख दूय 'अ और अ लघु
स्थान है।

(ग) बहुगणमें गण और लकार वालीका ग
होगे, द्वितीय लघुके पहले 'यति' नियम रहेगा, गण
आग लकार और पहला लघुके पूर्वमें 'यति' रहेगा, इस
बहुगण आगे लक्ष्य रहेगा तब प्रथम लघुगणके 'यति
सर्वप्रमाण नहीं लक्ष्य रहेगा बहुगणवा बाद यति
आद्याक्षरके बहुगणवा गण लकार होनेसे प्रथम ल
पूर्वमें बहुगणका अन्तमें यति रहेगा, बहुगण गण
होनेकी कारण गणके किम मात्र कम रहेगा है।

(ग) आर्या छन्दका लक्षणका ओर ई. जैसा—पण्डा, विपुला, कपरा, गुणपण्डा, जयमण्डा, सीति, वसतिनि, बह्नीनि, आदयोनीति ।

(घ) मयमाहं और इ पाठका प्रथम लक्षणका ओर विनति रहनेसे 'मयमा' टानी हो ।

(ङ) यदि दो पादों में द्वितीय और तृतीय पादों दो अक्षर होना, तब इसको 'अपरा' छन्द कहने है ।

(छ) जिसका प्रथम पाद लक्षणका सदृश हो, जिसका आर्याछन्दका युक्त हो, उसको 'गुणलक्षण' कहने है ।

(ज) प्रथम पादों में वृद्धिनिमित्त आर्याछन्द और द्वितीय पादों में लक्षणका लक्षण सदृश होनेसे तो 'जयमण्डा' होता है ।

(झ) जिसका प्रथमाहं सदृश अक्षरों होना, ईदका आर्याछन्दका नाम मिले जाता है ।

घ : आर्योंका पाठ सदृश दो अक्षर होनेसे, इसको 'वसतिनि' कहने है ।

(ढ) आर्या छन्दका वृद्धि पाठका विनति होनेसे (लक्षण वृद्धि पाठ, पाठ वृद्धि होनेसे) तो इसको 'बह्नीनि' छन्द कहने है ।

(ड) यदि आर्योंका प्रथमाहं और द्वितीयपादों के अन्त में लक्ष अक्षर गुणवत् हो, तब इसको 'आर्यालक्षण' कहने है ।

२५। जिसका विषयवाक्यमें छन्द नामका एक लक्षणवाक्य हो अथवा छ अक्षर नामका अक्षर लक्षण, लक्षण और लक्षण अक्षरों का अक्षर लक्षण वत्त लक्षण नामका एक द्वितीय और तृतीय पादों में दो अक्षरों का होनेसे 'अपरा' छन्द कहने है ।